

3 1761 06660733 4

MODERN KÖNYVTÁR SZERKESZTI GÖMÖRI JENŐ

NAGY EMBEREK II.

ARANY JÁNOS

IRTA:

HARASZTI GYULA

80 FILLÉR

123—125. SZÁM

BUDAPEST KIADJA*
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS
NYOMDAI R. T.

NYUGAT

SZÉPIRODALMI ÉS
KRITIKAI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő I G N O T U S

Szerkesztők
FENYŐ MIKSA és OSVÁT ERNŐ

Minden száma vaskos kötet

Közöl regényt, novellákat, tanulmányokat,
verseket, színházi, művészi és könyvkritikákat
a legjobb írók tollából.

Megjelenik minden hó 1-én és 16-án

**Előfizetési ára egy évre 24 K,
félévre 12 K. Egyes szám 1.20 K.**

Kérjen mutatványszámot

a kiadóhivataltól Budapest. V., Mérleg-utca 9

NAGY EMBEREK II.

ARANY JÁNOS

IRTA :

HARASZTI GYULA

MODERN KÖNYVTÁR
SZERKESZTI GÖMÖRI JENŐ

123—125. SZÁM

BUDAPEST

ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMD. RÉSZVÉNYT. KIADASA

HARASZTI GYULANAK

a Modern Könyvtár-ban megjelent művei:

Arany János. A Modern Könyvtár 123—125. száma. Budapest 1912.

Madách Imre. A Modern Könyvtár 128. száma. U. ott. 1912.

Egyéb művei:

Költészetünk új-népies iránya. Budapest, 1879.

Csokonai Vitéz Mihály. (Nemzeti Könyvtár.) U. ott 1880.

Csokonai Vitéz Mihály. (A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy-Badics. I. kötet.) U. ott 1906.

A M. Tud. Akadémia kiadásában:

A naturalista regényről. Budapest 1886.

André Chénier költészete. U. ott 1890.

A Renaissance francia szinköltészete és a szinszerűség. U. ott 1904.

Corneille és kora. U. ott 1906.

Faguet Emil, A XVIII. század. (Fordítás.) U. ott 1898.

A Kisfaludy-Társaság kiadásában:

Molière élete és művei. Két kötet. Budapest 1897.

A francia lyrai költészet. U. ott 1900.

A francia irodalom története. (Egyetemes Irodalomtörténet. Szerk. Heinrich Gusztáv. II. kötet.) Budapest 1905.

Edmond Rostand. (Népszerű Főiskola Könyvtára). U. ott 1912.

Molière és költészete. (Bevezetés a Képes Remekírók Tára Molière-jéhez.) U. ott 1902.

Hugo Victor. (Bevezetés a Nyomorultakhoz. Klasszikus Regénytár.) U. ott 1910.

Duse Eleonore (Olcsó Könyvtár) U. ott 1905.

La poésie d'André Chénier, Paris 1892.

Jean de Schelandre, Tyr et Sidon. (Société des Textes Français Modernes.) U. ott 1908.

ELŐSZÓ

Ez Aranyról szóló dolgozatom 1881-ben jelent meg egy ma már ritkaságszámba menő folyóiratban, Bodnár Zsigmond Magyar Szemléjében. Többször hivatkoztak rá: már ezért is hajlandó voltam, e vállalat szerkesztője kívánságának engedve, hozzáférhetővé tenni az érdeklődők számára, megtisztítva hihetetlen sajtóhibáitól és főleg stilusán slmítva. Ez ifjúkori értekezésem először tárgyalta részletesebben az illető szempontokból e nagy költőnket. Bármennyi benne az egyoldalúság, egy és más dolognak élére állítása, meg sok minden egyéb fogyatkozás, annyi gonddal készült, hogy merem hinni, hogy ma is megérdemli az elolvasást.

Budapest, 1912. január 12.

HARASZTI GYULA

Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
George Bisztray

ARANY JÁNOS ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZE

Első rész

I. Bevezetés: a kor előzményei, Arany helyzete; e tanulmány felosztása. — II. A nyelv: népies és régi szín. Az epikai stíl: népmesei és krónikás előadásmód. — III. A tárgy: a) népelet képei; — IV. b) a mult rajza: műveltségtörténelmi adatok — a jelen alapján, népmondai anakronizmussal rekonstrukció; műköltői kombinációk — V. Régi költőknek újra feldolgozásai, Arany és Tennyson.

I.

Midőn végre felrobbantották a mult századot elmélet-eknél, az óriási pazar üvegház romjain a szabad természet csakhamar hihetetlen dúsan virágzott fel, az egyes éghajlatoknak sajátos bájával. A nemzetek egyediségük öntudatára ébredtek s Európának szellemi áramlatai, összefolyásuk után, megint speciális irányba terelődtek: a költészetben föllépő romanticismus erősen nemzeti, sőt olykor népies színt öltött.

Kis hazánk politikai viszonyai korán kifejlesztették a nemzetiiség önértékét; költészetünk századok óta hazafias hivatással bírt, a liberalizmus korában pedig meg lehetős demokratá árnyalatot nyert.

Hogy azonban nálunk, e körülmények dacára, mű-

költészetünkben a népies irány még sem fejlődhetett ki, ezt részben az idegen hatás túlsúlya, leginkább pedig a tehetség hiánya okozta. Csokonaitól eltekintve, legfeljebb egyszerű érzések dalolását ha bírták utánozni, de a hosszabb lélekzetű alkotások inkább csak elriasztó intő példakul és arra szolgálhattak, hogy ez irány hitelét veszítse. Ezért szakít most elbeszélő költészetünk — nagyobb alkotásaiban — az eddigi magyarosan gyarló iránnyal és szegődik külföldi művészköltők stíljéhez. Gyöngyösi a XIX. századdal megszűnik »a hazai poézisnek atyja« lenni, a daliás Zrinyi lép a trónra, ki mint a renaissance olasz költőinek követője, a nyugat-európai költészet magasabb művészetére utal. Első világirodalmi nagyságu költőnk, Vörösmarty, ezért hagyja oda a sivárnak tapasztalt hazai népies talajt, hogy hatalmas fantáziáját egy erősen lobogó és színes fantáziának tüztől élessze lobogásra, — úgyszólván Hugo Viktor (a Századok Mondaköre) előtt már e költői lángelmének pathosát, és inkább germános, mintsem hamisítatlanul francia képzelettúltengését képviselje köztünk. Így találjuk nála azt a fényes operavilágot, mely csupa lengő sisak, villogó páncél, tomboló diszménekkal, — csupa kápráztató színek és idegfeszítő hatalmas hangfutamok láncolata, olykor zordan vadregényességgel váltakozva.

De ez aristokratikus díszelőadások is rövid idő alatt ingerüket vesztek, ujságuk mindössze múló divatot keltett, mit csakhamar gyarló utánzások tettek nevetségessé ki hívta ellene a gúnyt. Az »Elveszett alkotmányban« Vörösmarty már saját stíljének paródiáját kényszerült megkoszorúzni. Széchenyi és Vörösmarty kora már lejárt a magát, Kossuth és Petőfi pedig a láthatár széléhez emelkedtek. Új időszak hajnallott fel, új irányokkal, új izléssel: a költészet igazi demokratának szegődött. A szinpadon az előbb inkább csak torzképezett falusi élet

most állandó festőre talált Szigligeti u. n. népszinműveiben, ez idillies melodramákban. Petőfi viszont a délibábnak varázsló erejét, a furulyaszó megkapó egyszerűségét sajátította el; ajkán a mindennapi érzések mindennapi szavai a legüdébb érzelmeknek zenei hullámozásává alakultak. Szóval a szinműnek már nyitva állott a kor kívánta út, a lírában nagy tehetség iparkodott hazánk chansonnierjévé lenni: csak az éposz várt még új mesterére. Petőfi ugyan ebben is megpróbálkozott, de hol szónokiasan kívánt pompázni, hol viharorgonán akart játszani à la Byron: pedig ez távol állt erejétől. Egyetlen egyszer jutott közel a helyes célhoz, mikor János vitézében a népmese pongyolaságát kísértette meg; de ezt ő csak szerencsésebb ösztönből, véletlenül találta el. Az öntudatos mester Arany Jánosban lépett fel.

Hazánk nagy költőinek trifoliumából említettünk egyet: azt, kiben a művész mellett az ember sem kevésbé érdekes jelenség, sőt tán a legérdekesebb társai között. Petőfi alakja a forradalom elviharzásával foszlik szét, Vörösmarty megtörik az abszolutizmus alatt: Arany hazánk nagy válságát a kezdettől, a fordulóponton át, le a kétségbeesésen is keresztül végig éli; megéri a remény hajnalát, delét és — napjainkat.

Művészete előtt csak bámulattal állunk meg és mindön most e rengeteg erdőben böngészéseinket némi rendszerbe összegezzük, — kétkedés fog el: vajjon nem túlmerész e vállalkozás? Nem kegyelethiány-e, feltétlen hódolat helyett megértésre törekedni és így megbírálast is kockáztatni? Gondoljuk el, mennyire meg szokta viselni az idő az egykorú bírálatokat. Épp ezért csak szerény igényekkel lép fel e tanulmány, mely a költő nyelvét, előadásmódjának szellemét, tárgykörét és főleg az indulatok rajzának irányát szándékozik vizsgálgatni. Vállalkozásunk nem vesz kárba, ha vizsgálódásunk ered-

ményeiből az idő egy-két követ elég szilárdnak fog arra találni, hogy felhasználja ama talapzathoz, melyre egykor hivatott művész fogja Arany szobrát felállítani.

II.

Aranynak mindenekelőtt nyelvet kellett teremtenie.

Erre két módja volt s ő mindakettőt megkísérelte, kombinálva. A kor áramlata, saját körülményei egyaránt a népre utalták; másrészt a dús emlékü szalontai vidék és a multhoz még mindég ragaszkodó kegyelet, a szájhagyomány élőszava meg olvasmányai a régi írókhoz vezették. A népnyelvhez és a régi nyelvhez nyúlt tehát egyszerre s egyesítésükből alkotott magának eszközt kifejezésre. A század elején rögtönzött nyelvújítás vívmányait csak ritkán, tartózkodva vette igénybe: hisz ezeken alapult Vörösmarty ragyogó, fenkölt nyelve, már pedig Aranynak épen egyszerűbb természetességet volt feladata inaugurálni.

Valóban bámulatos népiességgel lepett meg; a világ-irodalomban is csak kevés esetben találni ilyen gyermeküde fogékonyságot annyi nyelvművészi öntudatosság kíséretében. Határozottan a lefordíthatlanok közé tartozik e nyelv, mert népünk szellemének sajátosságát, fajtypusbeli idiotizmusát, — mindazt felöleli, ami a népek egyediségét alkotja. Nyelvészeink kimeríthetetlen bányaként becsülik Aranyt, akár a tájejtés hangtani jelenségeit, akár a népnyelvnek mondat szerkezetbeli különösségeit buvárolgassák benne.*) Egész kincstárral bír azon változatos szóalakokból, melyek a fogalom legrészletesebb módosulásait képesek kifejezni, s nem egyszer fejedelmileg pazarolja

*) L. Lehr Albert kitűnő munkálatait.

puszta kedvtelésből. Szókészlete oly szín- és illatvegyülék, mint valamely kert, hol nagy táblákban állanak egymás mellett mezei nefelejts és kamélia, búzavirág és tulipán, kutyatej és rózsza, közönséges napraforgó és georgina: a műkertészet és a természet gyermekei tarka változatban társulnak itt.

A régi írótól mindenekelőtt technikát kölcsönzött; a megvetett, elfeledett Gyöngyösi-vershez tért vissza, ez alexandrinból formált magának epikai stanzát, nemzeti ritmust lehelve belé erő és báj kíséretében.*) Gyöngyösit követte, a Ronsard-Opitz-féle iránynak magyarországi képviselőjét, mint költői nyelvünknek latin prozodiára reformálóját, kitől a deákos szórendet, szóvonzatot is utánozta. És valamint a népnyelvnek részletezést kerülő, merész rövidítések, ugrások árán elért tömörségét, elevenségét elsajátítá, — úgy a régi nyelvből is finom ügyességgel leste el ama sajátos színezetet, mely a mondattagoknak, egész mondatoknak szokatlanabb összefűzésében nyilatkozik, s mely néha csak egyetlenegy rész áthelyezéséből ered. Teljesen elavult szavakat ugyan gyérebben alkalmaz, mint tájszókat, de mindenesetre sürűbben, mint nagy angol kortársa, Tennyson, kit az ódonság bájára össze szokás vele hasonlítani. E párhuzam, látni fogjuk, sokkal hálásabb tanulságul szolgál, hogy már itt igénybe ne vennők. Tennyson nyelve díszes renaissance stílű villa, egész modern kényelemmel rendezve be; az Aranyé egyszerű, öreg udvarház, melynek folyosói, lépcsői, szobái mind oly régi módiaik, hogy bizonyos hangulat-előkészítéssel jó oda belépniünk. Tennysonnál az ódonság elegantiával párosul; Aranyak archaeologusi kedvtelés; amannak muzsája legfeljebb egy-

*) (Későbbi jegyzet. V. ö. egyébiránt már Vörösmarty Tündérvölgyét.)

egy antik ékszert ha tűz magára, emeze nem vonakodik a mult századoknak teljes öltözékétől sem, és szlvesen nódol rég eltűnt divatoknak.

Arany nyelvének e kettős iránya az előadásmódban is hasonlóan párosulva jelentkezik: a népiesség, mint népmesei, a régiesség, mint krónikás stíl, stíl alatt az elbeszélés egész szellemét értve.

Hogy a régiességen kezdjük, Arany »az elbeszélés ószerűen naiv formája«, a »krónikák egyszerű nyelve« volt az ideálja, mint amelyen — úgy hitte — »sok mindent el lehet mondani.« Ezért nemcsak hitelének erősbitésül idézget egész sorokat a feldolgozott jámbor verse-lökből, előadásmódjukat is követi. Pedig tudvalevően korántsem a nagy epopoeai stíltre találunk mintát: naivságuk és szerény tehetségük csak kirívóbbá teszi azt a bizonyos primitív művésziességre törekvést, mi különben is oly hiányosan, a teremtmény erőnek oly gyarlóságával sikerül nekik, mint a korukbeli fametszőknek. Az arcok, a mozgások hagyományos merevsége mellett még a régi képek módjára a szájból kilógó, irott papírszelet sem hiányzik Aranytól: a császári tanács tagjait, a három érseket és négy fejedelmet e megjegyzéssel számlálja elő: »ezt nevezem hétnek«; a Lajos király haditanácsának felsorolását így zárja be rim kedvéért: »Te pedig jó Toldi a kilincset őrizd.« — Viszont a tudákosságot sem mulasztja el utánózni. Mint a mult éneklőjének, e tudákosság kifejtése végett, a történelem és földrajz esik legtöbbször kezeügyébe: Lajos király egész leckét ad hadának Etele viselt dolgairól meg Olaszország földrajzából. Sőt illúziókat itt is személyes közbeszólásaival kockáztatja. Wes-selényinek, ki várat ostromol, kémek jelentik, hogy Rákóczinak mentőcserege jön ellenük; de a költőt magát oly kevésbé foglalja el e fontos hír, hogy ráér előbb megmagyarázni, melyik és hányadik Rákócziról van szó.

Lajos az öccsének halálhírét veszi Károlytól s a költő ezúttal is megakasztja a helyzet rajzát, hogy közbevetőleg megmondja, micsoda Károlyt ért ő itt. Buda halálában a katasztrófához értünk, Etele Budához rohan, hogy leszurja, — de halljuk költőnket: »Jutva le a várba, mely Ó-Buda mostan...« Mintha csak vidéki színházban volnánk, történelmi darabban, s a legpathetikusabb jelenetnél találna lehajolni festetlen hátával a várat — mit ábrázoló diszitmény. Nem lephet meg, ha aztán Arany diploma-fordítónak is beáll, elmondva, mint kelljen a szóban levő szövegnek deákját magyarul gondolni, majd megidegen hely és személynevekről értesít, mint jön ki magyarban, — ha annyi önérzettel hivatkozik bizonyítékaira: »Megnézheti bizony, ki nem hiszi nékem,« — sőt ha egész felfedezői büszkeséggel utal dokumentumaira: »Akkor emelték e várnak erős tornyát, ezután több utas nézze meg a romját.« Szintoly következetes költőnk, midőn elbeszélését a krónikák ily tudákos anachronizmusával fejezi be: »Igy dőlt el sorsa a fali történetnek;« vagy ha ép úgy teszi oda az utolsó lap alá, »Fini s« gyanánt, az utolsó versszak végszavául szolgáló vége szót, mint akár az Argyrus királyfi szerzője.

Nem egyszer síklík el azonban a befejezésnél olyan »maig is éltek, ha meg nem haltak« általánossággal; s ez a modor már a népmeséből van kölcsönözve. Meny nyire hálás lehet egyáltalában a népmesei stíl utánzása, erre Jókai Mór felelhet meg, mert ennek köszönheti nagy regényírónk, hogy előadása üde patakként, meglapulva a lehajló lombok alatt, tiszta kavicsok felett hintázva, bizalmas csevegés közt siet tova. S csakugyan, mint Jókai a prózát, Arany is hasonló alapon reformálta a verset. De míg amaz tájszavakat választékkal, körmönfontabb népies szólásmódokat pedig, úgyszintén naiv mesélői fordulatokat legfőlebb humorizáláskor használ: Aranynál

minden azon frissen van szakasztva a mezőről, — har-
mattól s növénynedvtől szivárog. Az ő előadása több
már mint közvetlen: naiv. Neki nem kell magát mester-
ségesen beleélnie az elbeszélésbe, mert már benne él; ez-
úttal is odahelyezi magát az olvasó és az esemény közé,
sőt egyenesen személyei mellé mer lépni, mit sem törődve
most sem az illúzió veszélyeztetésével: »az olasz csak
rám vár;« »ki tudja mit gondol?... Láto m én«. Egy
szem- és fültanú tájékozottságától telő nyugalommal fog
a beszédbe: »A dolog így történt«; »Elmondom miké-
pen«. Azután a legkedélyesebb bizalmassággal használja
szóközben a mesélői átmeneteket; gyermeketeg őszintén
kiált fel meglepetve, mikor vissza- vagy kitérni akar:
»jaj, hanem én elfeledtem«... vagy pedig hozzánk fordul
tudakozódva az illető személy után, kit jó ismerősként
csak keresztnévén szólít. Majd meg mintegy észrevéve
mágát, feddi magát terjengéseért, igazít beszédje sorján,
rövidebbre vonja. Máskor minden röstelkedés, takargatás
nélkül mondja ki a megálljt: »Hanem a beszédből ma-
rad is hátra«. »Majd meglátjuk, de most egy kicsit el-
hagyom«. Sőt azt se bánja, ha költői műhelyébe pillan-
tunk be ilyenkor: »Elhagyom úgyis már, hosszú ez az
ének«. (Ebben egyébiránt van valami Ariosto-féle humor is.)

E beleszólásokhoz csatlakoznak tréfásabb közbeve-
tések. Viszont komolyan csodálkozik költőnk lépten-nyo-
mon; bizonyítgat, biztat, int, szánakozik, hol hőséhez, hol
olvasóihoz fordulva. Megindultságának az érzés szíliő-
percében ad hangot, mert a nagy fogékonyságtól mind-
untalan túlömlik szíve; néha oly módon is adja tudtul
esetleges felháborodását, hogy meglátszik, hogy olvasóiban
is rokon fogékonyságot tételez fel: oly mérvűt, minőre
csak a mesélő számíthat fonó vagy kukoricafosztó hall-
gatóinál. Így lesz Arany szubjektivizmusa egészen nép-
költői. A mai kor költészetének lázas izgatottságától min-

dig távol marad; lelkét az érintett húrok nem szilajabb utánzöngésbe, csak méla merengésbe ejtik; és mint merengésén a csalódások utófájdalma, úgy megérzik nyugodtságán a kiábrándultság józansága. A fenség, a pathosz megrázó csapkodása már kevésbbé az ő világa; őt az ihlet sohasem ragadja ki tartózkodó szerénységéből; tünődése, habozása minduntalan visszatér s ha a népköltészetben szokásos, a dolgot elűtő szólásformákat stilszerűségből alkalmazva, kétkedő felkiáltásokat használt*), most valóban önbizalmatlanság fogja el: »Uj dalok, uj dolgok tolmácsai jönnek, ha isten erőt ad szegény éneklőnek. — Célja felé immár közelit az ének; előttem is állnak száz ütközet, fényes diadalmak: hogy férne meg az mind e rövid énekben? — Óh, ha nekem volna most egy szavam olyan, mellyel ez egy percet röviden rajzoljam! — Óh, ha ecsetem most méltó lenne...« És mennyi rezignációval mond le aztán, ha tépelődései elvették hitét erejében!

*) »Nem volna leírni se hossza se vége. — De ki azt leírná, nincs az az író toll. — Nincs szám kibeszélni, se leírni tollam. — Nincs irva, se festve párja lovagkönyvben. — Arról ugyan képet én hiába festek. — Ki győzné azt versbe szedni valamennyit?« — (Toldi szerelmé). Az olvasó látni fogja, hogy idézeteink Arany összes költészetére terjednek ki, ideértve a Daliás idöket is, s korántsem egyetlenegy műből vették; csak egyet mellőzünk következetesen, elvből: a Bolond Istókot. Arany nyelvezetének proteusi tehetségét egyébiránt fordításai is mutatják: remekül fordítá Shakespeare Midsummer's nights dreamjét, a Csongor és Tünde stíljében, sőt ritmust is néha innen kölcsönözve (a bűvszózatok), — remekül fordítá Aristophanes nyers tréfáit. Miután Aranyról mint epikusról szólunk, természetes, hogy mellőztük itt liráját, melyben nem egyszer emelkedik fel fenséges páthoszig is. (Széchenyiről és Danteról énekelve.)

III.

Minő tárgyat lehet ilyen epikai stilben feldolgozni?

Az a dualizmus, melyet Aranynál a nyelvezetből az előadásmódba is áthatolni láttunk, áthatol a tárgykörbe is: napjainkbeli népeleti genreképeknek és a régmúlt rajzának egymás mellé állítása, sőt egybevegyítése gyanánt jelentkezik.

A hagyományos múlt-dicsőítés akkor még mindig nem ment ki teljesen a közdivatból. Hogy Aranyban mi táplálta azt, említők; a demokrata korirány azonban másrészt a népelet rajzára utalta, amihez szintén kedvezők voltak körülményei.

Arany tehát a két, régibb és új irányt úgy egyezteté ki egymással, hogy a hagyományos tárgyat korszerűvé alakította át realisztikus, humoros, naiv és meg-hitt genre-képek keretében, ezek színeivel rajzolva a hősi hajdankort.

Lássuk először az érdekesebbet, a főbbet: az új anyagot, a jelen rajzát.

A Dorfpoesie, a falusi idill külföldön századunk eleje óta dúsan hajtott; nálunk annál is inkább volt virágzásra predesztinálva, mert a nemzeti öntudat a költészetet hazai talajba ültette, ebben pedig a népelet költészete virágozhatott fel leginkább. A mi hazánknak éppen Arany fölléptekor fedezték fel éghajlati különlegességét, a pusztát, mely szintúgy a szabadságnak lett jelképe, mint az angoloknál a tenger. A mi homoktengerünk csalfa délibábjával; düledező csárdáival s vágató csikósaival Petőfiben talált szilaj költőjére, ki képzeletének összes varázsát ráárasztá tájképeire, melyek hol tündérien játsziak, hol vadregényesen ridegek vagy ép humorosak: de mindig eszményi távlatban állanak.

Arany, maga is alföldi ember lévén, szintén az alföldre visz; de ő inkább az észleletnek, mint a képzeletnek lévén embere, nem akar idealizálással hatni,^{*)} legkevésbé van pedig holmi politikai mellékcélja: csak azért hoz bennünket e vidékre, mert itt leljük a nemzet tömegét, a legszűziesebb magyar népeletet.

Kódorogjunk szét egy kissé a faluban... De már estére jár az idő. Hol is lehetne itt szállást kapni? Nagy fehér ház nyitott kapuja hívogat az utszálon: menjünk be legalább itatni. Egész sereg kuvasz rohan nekünk, szerencsére csinos hajadon lép elő a kút megőls a vendégfogók morogva kullognak hátra a csűrőkhöz. Közben megszólal a tornácról a pipázó gazda is. Hasztalan szabódunk, bevisznek, asztalhoz ültetnek. Elkezdődik a csöndes beszélgetés és tart tálalásig. Az izletes vacsorától, a jó bortól egyre buzdul a hangulat, — megerednek a köszöntgetések. Majd a hevültség a kebel mélyére száll, a társalgás vontatott, panaszos lesz:

*) A Bolond Istók I. énekében van oly Petőfi-stilű pusztai kép: de célzatossággal, ellentét és humor kedvéért. Különben itt-ott akad Aranynál egy-egy rokon vonás, mint épen a Szarvasregében.

Vágtat a ló és a pusztán
Nagy üres éj hallgat aztán

Annál jellemzőbb, hogy Arany annyira mellőzi a délibábot. A Toldi I. részében így ír:

— — Negyedik nap, délben,
Nagy hegyek lebegtek délibáb vizében:
Bámult Miklós, mert ő olyat sohsem látott, —
A hegyet bámulta, nem a délibábot.

E sorokból látni, mily mellékesnek tartja ő azt, mi mások szemében tán a leglényegesebb mozzanata lett volna egy alföldi tájképnek.

a haza sorsa, a gazda sorsa, a mai idők... Hanem késő van, pedig korán akarunk tova kelni: búcsúzunk.

Reggel újra meg újra elbúcsúzunk a szíves kis családtól. Hogy a legközelebi faluhoz értünk, már messziről kihalljuk a templomba szólító éles kis harang fívását; mire a friss napsugár és pacsirtaszó mellett beérünk, már az egész falu népe istent dicséri: a kiáradó orgonaének a kis templomból kinrekedt hívek ajkáról erősen veti fel hullámait az égboltozatra és végig kísér, amint a kurta helységen keresztül lovaglunk. A fálűvégen egyszerű házikó bámul ki ránk udvarbeli ablakocskáival, — a kútgémnek folyton utánunk köszöngető kolonca, az erősen füstölő kémény, a cselédek sürgése-forgása, a halálra riadt majorság lármája, mind azt látszik mondani az átmenőnek: ritka vendég jött

Déltájban mezőre érkezünk: a forróságtól fáradt kaszások boglyák hűvösén hevernek, mellettök lihegő kúvasz s félig rakott vagy üres szekerek; a kiégett sarjun tikkadt szöcskék cirpелnek rekedten s amott a repedező száraz vályúnál szúnyókáló ökrök kérőznek szomszjasan, türelmetlenül csapkodva farkukkal, szarvukkal a mohó bögölyökre; a hőségtől elalélt természetnek mozdulatlanságát csak közben-közben zavarja meg egy-egy keresztül zúgó porfelleg.

Késő délután érünk újabb helységhez: épen vásár van, hadd lökdöstessük magunkat egy kissé oldalba a lacikonyha körül, hol kolbász sistereg, hegedücingogás meg kutjavonítás kontráz a gajdolóknak. Majd az utcafélre fordulunk, hol a kispadon öreg templomgazda mesél ifjú korának sanyarú megpróbáltatásairól, mint ki fényes őszőn emlékszik nyári viharokról. *) Benézünk a kis kocsmába, hol a száz éves gulyás reszkető kézzel

*) Az első lopás.

emelgeti iccét s reszketőn danol, szidva azt a rég elporhadt komisszárost. Benézünk a szomszéd kerítésén: a földműves egyszerű családi körét a nyitott ajtó a maga idilliségében engedi látnunk, a tüzelő barátságos fényénél. Aztán a mezőszélre térünk ki, hol kis libapásztor mesélget szépeket, tűz mellé heveredve, pipázó pajtásinak, — míg a távolban kanyargó Tiszán az elevenező halászok keresztet vetve sietnek tova, ha a hamis tanú Márkus lelkét felbukkanni vélik, mielőtt ez ingerkedve kérdehetné tőlük: oldjak-e? kössek-e?...

Éjnek évadján utunk egy pusztai csárda mellett visz el. Pislogó ablakjain roppant tombolás, újjongás hangzik ki: pedig, hogy kíváncsiságból bekukkantunk, mindössze két mulatót látunk. Egy öreget, ki csöndes hümgetések közt ázik el az asztalnál, míg ültéből föl nem borul, — és egy kackiás legényt, ki negédesen locsolja padlóra a bort s fel-fel kurjongat. Most már a cimbalom is álmosodóban, a legény is beleúnt s belefáradt, asztal mellé dobja magát s fejét karjára vágva alszik el...

...Eddig tehát mindenütt a mai, a mindennapi élet kellős közepében mozogtunk. Legalább úgy véltük. De csalódtunk. Ugyanis ha jól benéztünk volna abba a kis templomba tegnap reggel, láttuk volna a tömjéncsőben csillámló oltárnál Nagy Lajost díszes lovagok és szép szüzek koszorújában. Ha figyelmesebbek vagyunk, észrevehettük volna a templom megett a tarka sátrak tündéri városát, a festett korlátú s aranysoványú tornahelyet, hol eljöveteleink után nem soká esett meg a viadal Rozgonyi szép lányáért. Mert tudnunk kell, hogy Rozgonyiék azok, akiknél tegnapelőtt este szállva voltunk. És mit gondolnak, kinek volt szánva a kedves gyermek? Annak a csárdabeli mulató legénynek, kit ma éjjel találtunk, kinek anyja háza mellett elmentünk és

földjein jártunk. — Miért nem tekintettünk be jobban az udvarra? Apródokat láthattunk volna ott! — Miért nem időztünk ott egy kevéssé a gabnaföldön? Fényes dalia serget láttunk volna elvonulni, és pedig XIV. századbeli kosztümben!...

Hogyan, minő káprázat ez? A költő azt akarja velünk elhitetni, hogy nem most élünk, hanem ötszázaddal előbb! Hanem engedjünk a költőnek, menjünk vele. Színházba fog vezetni, hol a színpadon mindennapi ismerőseinket állítja elénk, kik maguk sem látszanak tudni odakerültökről, — nem is veszik észre, hogy ők tulajdonkép múlt idők kosztümében játsszák szerep gyánánt rendes életmódjukat. Ott van mindjárt az a jóképű, igazi magyaros öreg asszony — kit most Toldinénak hívnak — a fiával, egy szépen megtermett ingesgatyás legénnyel. Ott van átellenben, e családnak kiegészítő társképeül, »Rozgonyi és leánya«: az öreg úr, most a régi vígjátékok konvencionális szerepére fanyalódik egy-egy pillanatban.*) Majd az egész falu népe kilép a kulisszák mögül, hogy »szívreható áldást« tegyen, midőn ez uraságék elutaznak. — Hiába e színészkedés: nem oly alakok ezek, hogy ha lámpafény elől napfényre hozzuk, festett képekké halaványuljanak; tulajdonkép nem is a színpadi levegő való nekik. Nem élettelen bábok ezek: még a leghasználtabb alak sem az, sőt épen az ily szerep képviselője tartozik Aranynál a nagy költők amaz alkotásai közé, kiknek elég a háttérben hallgatag megjelenniök, — s ha megszólalnak, alig álljuk meg, hogy magunk is hozzájuk ne szóljunk.

*) V. ö. felboszankodását, midőn ismeretlen vendége a királyt becsmérő formán említi: oly vonás, mit a Szép Ilonka költője előtt elhasználtak már Kisfaludy Károly és utána a Kovács Pálok. A királynak Csuta György alakjában szereplése szintén ily ócska vígjátéki motívuma.

Az öreg Bence ez, ki kisebbik gazdája iránt oly apai gyöngédséggel vegyes cselédhűséggel viselkedik: kukorica-morzsolás közt éjfélig mesélget neki, mint gyermeknek, majd legénykorában is hű ebként kíséri. Patriarchalis életünk naivságának képviselője e jó öreg, ki a kedvenc ökröket is családtag számba veszi, s kit költőnk maga is annyira megszeret, hogy majd megifjítja egy kissé és fiatad mellé. Még pedig milyen mulatságos buksi legényt, bár erősen a saját rovására esik neki ez érdeme, főleg, ha apjával kerül egybe, mert ez ugyancsak meg-megszokta regulázgatni. S hogy az öreg elhal, ez az ifjabb Bence veszi át örökségét: most látjuk, mily kevésbé csak fiatalított kiadása ez apjának; hisz megvénhedésére is még mindig benne maradt az a humoros ügyefogyottság, mi egyéniségét képezi...

Elég, elég — kiálthat fel türelmetlenkedve olvasónk, — mire való mindez? Mi a valóság s mi a káprázat? Mert hisz a mit láttunk, hallottunk: annak ugyan semmi köze sincs a XIV. századhoz. Vagy annyira hiányzik költőnkből a történelmi érzék, hogy multat s jelent így egybezavar? Bizonyára nem, de öntudatos művészeti célzatosság készíteti őt erre.

Emlékezzünk a *Tetétleni halom* című költeményre. Ebben Arany egész epikai költészetének kulcsát találhatjuk meg. Amint a költő a halomról végig tekint a tájon s elmereng, a múlt képei merülnek fel lelke elé: a honfoglaló ősök sátrai ösztörű-fán kapaszkodó kémek, porfellegben vágató hadak s felharsan a harci kürt... De nem, nem: e világos percben fel ébred merengéséből; csak a szomszéd kanászkürt, csak nekivadult gulyák, vigyázó csőszök, szétszórt majorházak kápráztatták el!

Amely költőnél a való és képzelet ily könnyen egymásba játszik, annál érthető, ha a régi idők emléke is a jelennek, a mindennapi életnek vonásaiból alakul egybe,

IV.

E nemes értelemben vett Don Quijotel káprázat csak természetes Aranynál, kinek bölcsejét Nagy-Szalontán a beszédes monda ringatá, hogy saját szavait megtartsuk. Mint egyszerű földmives gyermekét, csendes s méla természete a lármás pajtások mellől inkább a kapu előtt mesélgető öregekhez vonzta, ezek ajkáról »szomjan itta, tej gyanánt az édes regét«, melynek mogorva sírkövéül meredezett utcavégen egy ócska csonka torony. Sőt az egész vidék ily romemlékekkel volt telve, és ő minden templomhelyet jól ismert; a nyárfák ezüst lombjai csak róluk suttogtak, ha alattuk merengett a tájon, — róluk a cserjék, nádasok, ha vadréce tojásért a »lapályos, erdős ingoványok« közé barangolt. Az ifju is kevés megszakítás után ugyane színhelyre tér vissza »hol lefolyt gyermekora«, — a férfi is itt kezdi meg új életkorát*). Költőnek oly szerencse, mely a sors másik kegyencére, Scott Walterre emlékeztet.

Rokon körülmények eredményeikben is többé kevésbé rokonok. Arany is épúgy a multba tér vissza, mint Scott; de további összehasonlítás ezúttal is csak negatív kiemelésére szolgálhatna a két költő sajátos irányának. Bár történetmű színezetet sem Scottnak, sem magyar követőjének, Jósikának, regényeiből nem tanulunk; legalább a kor külső életét, feltűnőbb szokásait rajzolják pontos részletezéssel, mihez emlékiratokból, vagy ép családi hagyományokból, esetleg tekintélyesebb történelmi kútforrásokból merítnek bő anyagot. Aranynak bár nem

*) Toldi Szerelme. Bolond Istók.

áll a regény széles tere rendelkezésére, nem kevésbé archeologusi az ambíciója; pedig anyaga ugyancsak kevés: egy XVII. századbéli iskolamester silány verselése, mely egyik mondánkat összedúlt csontvázában tartotta fenn, — ebben sejt meg ő a magyar lovagkort. Vagy talán a történelemben lelt hálásabb adatbányára? Maga vallja meg, hogy a fölvetett kor »mondának már nagyon világos, történetnek pedig az eposziró kívánta részletekre nem eléggé az.« Már pedig ő inkább obszerváló mint kiképzelő erővel rendelkezik, amlért is műveiben, e történeti elbeszélésekben a korrajzi háttér aránylag fogyatékos lesz.

A renaissance első friss szellőjének, nyíló tavaszának kora ez: de e hatalmas szellemi mozgalomról, részletesen kidolgozott költői kép helyett, inkább csak odavetett száraz irodalomtörténeti megjegyzést kapunk. Hogy a tudomány a klastromok zárt falai közül a szabad levegőre jutott, ez csak sovány reflexióval van érintve, mikor Lajosról azt halljuk, hogy apródjait külföldi udvarokhoz adta cserébe s itthon meg Pécssett »a tudománynak gyűjta mécset: nem is egy fordult meg Páris, — Bolognában, maga erszényén, vagy a király zsoldjában.« Hol van a szóban levő kornak speciális bája, melyben a középkor rideg éjjele az újkor hajnalától derül? Hol a túlradó, pogányos érzékiség sejtelme, mivé a beteges rajongását átváltozóban, és mi a századokig tespedt vért feleleveníté, az életöröm sugaraival szivárványozá? Hol a varázs, mely a mogorva vén várakat ifjú, csillogó tündérpalotákká változtatja?

Vagy mutat-e egyáltalában nagy tetteket daliás ideink e rajza? A költő két főmozzanatot vesz fel. Az első a csehországi kaland, mely csakugyan vékony mondaszálból van képpé szöve, egy Mátyás királyhoz illő furfang, már jó messze esik a lovagi ideáltól, inkább pol-

gári osztály eszejárására valló csel.)*) A másodikról, az olaszországi hadjáratról már maga költőnk is megjegyzi, hogy az »egész hadviselésben nincs egy kimagasló pont, tömegesebb ütközet; apróbb csatározások, várvívások, feudális párharcok inkább, szétszórva az egész déli földön és víva nagy részben fogadott zsoldos katonák által, részben vesztegetéssel is.« Vegyük ehhez a sötét háttért, a boszú okát; már a történelemben is mily sivár, keserítő e hadjárat sikertelensége. Költőnk ugyan holmi sablonszerű álomlátással akarja e rossz érzésnek élet venni, midőn Johanna sorsának végére utal; de ime hogyan fejezi be a maga meséjét: Lajos király, ki édes öccsének megöletéséért indít ott bosszuálló hadjáratot a gyilkos özvegy ellen, nem jut célhoz, hanem ahelyett kegyetlen magánbosszúra engedi magát ragadtatni, mielőtt hazatérne eredménytelen útjából.

Vagy tán a részletekben, bizonyos viszonyok rajzában keressük a lovagiasság szellemét? Abban-e, hogy mikor páncélba öltözött hajadont ment meg a háborúban egy kobzos, s az őt hallgatásra kéri, költőnk megint ily vázlatos megjegyzést szúr közbe, túlon túl a propos: hej dehogy nem szólna a kobzos, »ha nem tudná regéből, mily próbát követel leány a legénytől: volt ki egész évig, háromig is néha, lön az óhajtottért fogadásból néma.« Bizonyára abban az időben ilyesmit nem annyira regéből, mintsem egyéni tapasztalásból, gyakorlatból tudtak a költők is. Vagy abban keressünk-e lovagiasságot, hogy mikor a kis vargakapus, mint Toldi követe, párbajra hívja a gyáva Tart, ez napjainkra emlékeztető kifogással búvik ki: »Nem ez a sora kettős hadnak;

*) (Későbbi jegyzet. Az álöltözetben meglepése az ellenségnek, ez a fabliau-szerű furfang, a francia középkori naiv hősköltészetben is előfordul. Így a Vilmos-mondakörben.)

lovagi törvényben a te szavad semmi.« Vagy tán épen abban-e, hogy a lovagkornak legáltalánosabb, elhasznált külsősége, ez a kettős had oly sűrűn van alkalmazva?... S mint a feudalizmus helyett csak patriarchális, gyermeki hűséget, lojalitást találunk, úgy alkotja itt a kor vallási szellemét majd bigottság, majd falusi jámbor istenben bízás. Növédöül, leszámítva egy anyának megboszulását, egyetlen egyszer lép fel Toldi, hogy akkor is neki vetett kelepcébe essék... egy rablóvárba.

A költő Lajos királyt akarja első sorban daliás lo-vagnak rajzolni, legalább ezt az alakját veszi körül némi nimbuszszal. De szándéka kevés sikerrel jár. Egyszer ugyan azt halljuk a királytól, hogy Cid volna az ideálja, de erről ő később semmit és a költő maga még csak annyit tud, hogy »mond több ilyet is, mert ifjonta Rómában forgott, s vala jártas deák tudományban.« Lajos is bizonyára inkább szóval, mint tettel követi fentemlített mintaképét: hisz a sors sem igen kedvez neki, mert midőn párbajban tüntethetné ki személyes vitézségét, egy áruló nyíl teszi a harcra képtelenné: máskor meg a vár-vívásnál is dicsőség helyett nehéz sebet kap. Van ugyan magatartásában valami felsőbbbbséges önérzet, de nem egyszer vezérei szemrehányásának teszi ki magát, kikkel szemben aztán nemcsak visszavágó szavú, de igaztalan. Sőt néha nemes szívét is képes megtagadni indulatosságában. Vehetjük történelmi adatok nyomán, finom pszichológiával készült alaknak: csak lovagi eszmény megtestesülésének nem.

Annál kevésbbé közelíti meg ez eszményt a főalak, Toldi, minden nemessége, jósága mellett is. Maga költőnk mondja róla, hogy *pórsuhanc*, s valóban mindvégig csak vasgyúró kamasznak marad. Bravurjai mind olyanok, minők egy parasztlegénytől telhetnek, aki »erős, mint marha;« többnyire Kinizsi Pál-félék, mint a hogy

a monda is fentartotta: szálát emelget, malomkövet hajgál, farkasokkal ví, megvadult bikát fog le, közbe-közbe óriásokat nyakal, veszett feneként táncol. Akkor van legnagyobb baja, ha rokon erejű másik marhára bukkan; oly ellenfele nem akad, ki kézzel foghatólag magyarázza meg neki az eszesség, ügyesség fölényét a testi erőn. Rendesen tehát úgy üti agyon ellenét, mint egy kutyát vagy ökröt leütnek, testét egész mészárosi kedvteléssel »szabja ki.«*) Minthogy pedig nem valami útonállót csapott agyon, hanem állítólag lovagi párbajt vívott — ami nála azért szintén csak kegyetlen lenyakazással végződik, — tehát fölmutatja a leöltnek »kisebbik darabját«, a fejét. Ilyen lovagiasság rögeszméje többször lepi meg, s olyankor némi lovagi modort szeretne magára hazudni; versenytársának tollat küld, kezét ad, stb.; mind oly betanult fogások, mint valami népünnep felfogadott ingesgatyás atlétáinál. Nem ok nélkül hüledezünk, mikor irigy bátyja dacára zöld ágra jutva, nem ép ideális szerénységgel, nem is ép rendkívül jó lélekkel, így szól anyjához: »Már most Toldi Györggyel lakhelyet cserélünk; ő Nagyfaluba megy, mi pedig itt élünk.«*) Nem tudjuk elgondolni,

*) (Későbbi jegyzet. Lehr Albert kifogásolta e magyarázatot. Szerinte ugyanis itt szabóra és nem mészárosra gondolt Arany. Azonban Arany az idézett helyen írha kikészítésről is beszél, ami pedig nem szabómesterséggel rokon, mint ama »kisebbik darab« emlegetése sem kelt ilyen mesterségbeli reminiscenciákat.)

*) Toldi mond még egyéb meglepőt is. Mikor a király elé térdel, így szól:... »Én meg idejöttem feladni tettemet, s várni vagy kegyelmet, vagy büntetésemet.« Éles szemmél vette észre már Kemény Zs. a költőnek e jellemzési botlását s találóan jegyezte meg rá, hogy az ilyen ildomos, ügyes à propos föllentés nem oly őszinte nép fiához illik, mint Toldi, hanem más, ravaszabb, kalandor lovaghoz.

mit fog csinálhatni ez a kamasz itt, a királyi udvarban! Hasztalan is bujtatják lovagbőrbe, mindig kilátszik belőle, hogy kicsoda; erejének érzetében átöltözve viaskodik tréfából**) aztán ismét dorbézol. Olasz ruhát adnak rá s ő midőn végig néz magán, felkiált: »Teremuccse megijed az ember; meztelen az ember; se neszi se hangja léptének; macskának, asszonynak való ruha ez!« — s összeüti kopasz sarkát, hogy nagyot csattan, mire társai hahotázva kiabálnak rá: »Ne bomolj!« — Urát komondor módra őrzi: akit ez megfenyeget, arra ő is rámordul. Különben is szájas, veszekedő természetű, mindig ütésre feszül ökle, s ha nem üthet, nincs ingyére. Ifjú korában mészárosok vágószíneiben találjuk, amint egy darab májat löknek elébe (addig gombából élt), s »az anyja keservébe« küldik, — később számár helyett hord vizes kondérokat***); sárba rekedt szekeret nyílal fel hátával. Ebben véletlenül a »császár« ül, kit egykor Toldi rablótól szabadított meg, s ki most ámultában felkiált: »Ilyen erőt egyet tudok e világon«. Toldi siet rá felelni: »Az én vagyok, megkövetem, felség.« A császár azután vadászni viszi el: »Hadd lássam — úgymond — tudsz-e vadat űzni úgy, mint rablót?« S a mint ostorhurokkal fog szarvast, hetykén veti oda a bámulóknak: »Igy szoktuk ezt a magyar alföldön.« Távoztakor ló, fegyver s egyéb ily konvencionális lovagkori dolgok

**) A Daliás Időkre gondoljon az olvasó.

***) V. ö. minő eszményítéssel dolgozza fel Tennyson az ily prózaibb motívumokat a királyidillek II. részében, hol Gareth ismeretlenül kuktáskodik Arthur konyháján. (Későbbi jegyzet. Az idézett Vilmos-mondakörben Toldival rokonabb alak található, egy gróteszk, nevetséges óriás, ki a harcban vad erejével válik ki, de különben korántsem él olyan erkölcsi életet, távoiról sem oly lélektani érdekű alak, mint Arany hőse, akármennyi maradt is ebben az Ilosvai-féle vasgyúróból.)

mellett, tarsoly pénzt kap, s ennek örül meg leginkább. Ugyanis mindene elfogyott, s ő mint hire-neve veszett, barátkámzsában kujtorog ura körül a csatában, ismét komondorkodva. Végre bocsánatot kérhetne, de hasztalanul nógatják, — ilyenkor elnémul, »csak az álla duzzog s alul a tokája.« Utoljára is a király küld neki lovagi öltözetet... kard hián; elérti, nevetve szól: nosza felpróbálom, — s kard helyett ostort kötve akar királya elé menni. Ünnepegy végén lesi, hogy juthatna a király közelébe, mert egy társáért akarna szót szólni, — míg nem a király maga inti oda. Toldi hozzá is töri magát s ekkor egykori kedvesének levelét kapja kezébe; de ő csak »öreg írást« tud betüzni s így deák olvassa el neki, míg maga odagörnyedve »borsószemű« könnyeket ejt a levélre. Öregkorában még groteszkebb az alakja.

Az előbbiek után már csak mellékesen jön számba az, hogy Arany az alakokat népmesei naivsággal, egész parasztmódon beszélgeti. Ha Buda nála ily »hun« durvasággal szól: »Etelét én köptem s ha fejére hágok?« viszont maga Lajos király sem felette előkelő beszédében. E szavakkal nyújtja át új lovagjának a kardot: »Kösd fel, nesze!« Máskor ezt mondja: »Hiszen az nem virtus!« Katonáit meg egész huszárosan, magyar miskásan buzdítja: »Hát a saruszijnyi folyamocska véd-e, hogy haza nem futtok anyátok ölébe! No imádkozzatok, hogy ki ne apadjon!« — Igazságtalan volna egyébiránt ki nem emelnünk, hogy e nyers erő mellett a bárdolatlan, nemes szívből eredő faragatlan gyöngédségnek is oly hangot tud adni költőnk, mely mintegy bizonyos groteszk elemnek vonzó megnevesülése, s melyet népszínműíróink közül, a gyakori kísérlet dacára, csak az egy Tóth Edének sikerült eddig megközelítenie.

Igy tehát nincs mit megütköznünk azon, hogy a XIV. században is kukoricát morzsolnak, nyúlat spé-

kelnek, szalonnás ruhát és csillagos bicskát használnak, báránypecsenyét esznek fejes salátával meg túros lepényt, — csikós pányvával vadásznak, a lovakat ép oly igaz magyarosan hajtják, mint ma, pusztai csárdában cimbalmoznak, a Rózsa Sándor híres karikásával hadakoznak, a lovagok egymást — mint valami urasági cselédek — lágy mosónak csúfolgatják, — sőt teljesen modern földművelő családeletet élnek. Látni való, hogy költőnk az archaeológiától a népmonda szelleméhez tér: s minthogy a történeti rajz sehogy sem akar neki sikerülni, tehát a nép anachronizmusával kísérli meg a jelenből rekonstruálni a múltat. Mi több, e rekonstrukciónban nem éri be azzal, hogy a népköltészetnek öntudatlan ösztönszerűségéből műköltői öntudatos elvet formált, hanem rafinált kombinációkba ereszkedik és saját találmányai-val áll elő, melyek oly furcsa érzést keltenek az olvasóban, minőt régi ismerőseink véletlen viszontlátásán szoktunk érezni, ha őket ugyancsak különösen kiforgatva látjuk viszont. Így a lovagi játékot költőnk-nél olyan parasztszerszámmal küzdés fejezi be, minők kasza, csép, villa stb. stb. Valamelyik krónikában olvasta, hogy őseink egy várba »super scalam humanam, idest unus scandendo super scapulos alterius« törtek be; minthogy a gyermekkor játékainak emléke mindig szeme előtt lebeg, képeit is gyakran választja belőlük, — így a bakfittyet »őseink hadi gyakorlatainak egyikéül« rajzolja, mit Lajos király vitézeivel játszottat. Majd eszibe jut, hogy a nép azt a táncot, melynél a felek egy kendőre térdelve csókolóznak, párnatáncnak hívják: s ez elég, hogy e táncot képzeletének minden bűbájával teremtsen vissza úgy, ahogy hite szerint valamikor dívhatott.

Igy alakítja át Arany Vörösmarty stíljének, tárgyának hagyományát.

V.

Arany, midőn így a múltba merül, régibb költőket dolgoz fel. Ez egész Európában kedvenc eljárása volt a XIX. század romantikus költészetének, mely szívesen fordult a XVIII. és XVII. század klasszicizmusát megelőző írókhoz, kikben a formátlanság árán nemzetibb jeleget és frissebb életerőt találtak. Szívesen fordultak még régibb időkhez: a megunt klasszicizmus ellenlábasának, a középkornak dús mondavilágához. Ennek felhasználásával iparkodtak rekonstruálni a hajdankort. Elvüket Hugo Viktor foglalta szavakba a *La légende des siècles* elő szavában: *Il n'est pas défendu au poète et au philosophe d'essayer sur les faits sociaux ce que le naturaliste essaye sur les faits zoologiques: la reconstruction du monstre d'après l'empreinte de l'ongle ou l'alvéole de la dent.*

Ilyen új feldolgozót az *Asztalkör-mondája* talált legművészebbet, az *Idylls of the King* költőjében Tennysonben: ezért is érdekes ezzel a költővel állítani párhuzamba Aranyt. A nyelvezetről szoltunkban érintettünk már valamit e párhuzamból: egészítsük most ki egyéb oldalairól. Ami a tárgyválasztást és tárgyak szerepében huzamos kitartásukat illeti, van köztük némi rokonság. De viszont mennyi és mily lényeges különö-zés! Bűvös tündérvilág az, mit Tennyson elénk varázsol, az eszmény muló világa ez, melynek csillagai egymás-másután hervadnak el, bár epedve sóhajtsuk: *Verweile doch, du bist so schön!* A pillanat bűbája szétfoszlik s mi magunkra maradva, prózaibb kiadásban jutunk ugyan oly sorsra e sárteken... Sárteken? Nem, nem: hisz ime varázsszigeten vagyunk, hol az esti félhomályban az ingó lombokon fényes kastélyok tornyai csillámlanak át, kör-ülök pajzán tündérkék kergetőznek fűszálakon, illatos al-

tató szellő lehel ránk s a légből szirenhangok zenéje kábit el, míg a sziget egyre-egyre lejjebb süllyedez, s mi öntudatlan merülünk vele örvény alá... Soha a világ-fájdalom ily bűbajos harmóniában nem jelentkezett, ily elegáns, egészen arisztokratikus finomságú képzelettel nem tündökölt, sem ellenállhatatlanabb varázsszal. Jól tudjuk, hogy mindez csak látszat; tudjuk, hogy e csalékony világ a tengermélyéből felhangzott szirénhangokból alakultán emelkedett ki s nemsokára egy hullámgyűrű sem fogja jelezni helyét az elsímult felszínen, — de annál ellenállhatatlanabb varázs vonz feléje. Oly érzés fog el, minőt léghajósokról regélnek, kiket az alattuk elterülő felhővilág káprázatos színekertje szédítően vonz alá a hullámzó gyönyörbe... a semmiségbe.

Bennünket is egészen elragadott e bűbáj, s megfeledkeztünk célunkról, a párhuzamról. És most fölveszszük, hogy végleg... elejtsük. Lehetne-e megvonni, mikor annyira más világ az Aranyé! Mennyivel biztosabban, otthonosabban érezzük itt magunkat! Maga az élet ez, mely nem nélkülözi a kicsinyességeket, a prózát sem, de annál igazabb.

S mennyire őszinte költővel van itt dolgunk, az mutatja, hogy ő maga hivatgat be minden alkalommal műtermébe; nem fél, hogy ellessük szemfényvesztésének, optikai szereinek titkát, — hogy házi köntösében, fényes nappal elveszti előttünk hatását, tekintélyét. Nem, maga vezet be műtermébe, maga mutat; magyaráz meg mindent, aztán leültet, s huzamosabban, egész bizalommal elcseveg terveiről, melyek tán másképp sikerültek, mint óhajta, vagy éppen örökre abba maradtak.

Második rész

I. A költő pályája. — II. Alkotásmód: »epikai hitel«, a hagyomány feldolgozása, stílvegyülék és a tárgy dualizmus. (Toldi szerelme). — III. Műformák (Balladák, Toldi-triológia, Buda halála). — IV. A népköltészet befolyása. — V. A fantázia: stíljáték, művészet színben és plasztikában; drámaisító bravour; színészi mimikának utánzása, attitudeök, mozgások; állatfestés. Tömegrajz. — Vörösmarty és Arany. Arany a magyar típus képviselője.

I.

Arany pályája aránylag a töredékesebbek közé tartozik:

Mikor Beranger meghalt, költőnk ez emléksorokat szentelte neki: »Siratni őt? Vajjon minek? Sirassuk azt, ki elhúnyt félösvényén küzdelminek: ő nem silányka vázlat, nem léha töredék vala; de élte oly' egész, oly tökéletes, mint egy dala.«*)

E szavak világosan kifejezik, minő eszményképet alkotott magának Arany a költői pályáról, — s érthetővé

*) Mintha csak Sainte-Beuve-öt hallanók: une douce science de composer, d'assortir son oeuvre et sa vie, comme un bouquet odorant, non moins suave qu'impérissable.

teszik azt a tűnődő sóhajt, mely kebléből kitör, ha nagy torsóin végig tekint. »Nem lesz-e világi pályám köre csonka? Bevégzetlen élet! Bevégzetlen munka!«**)

Arany művei nem hajszolván aktualitást nem igen á propos láttak napvilágot. Rendesen addig késett velők, míg elkésett. Körülbelül úgy járt, mint Goethe, ki l'art pour l'art szellemben, önös művészi hanyagsággal ké'szítve »klasszikus« műveit, előre önként lemondott a közvetlen hatásról. Es ist die Zeit von einem guten Werke nicht das Mass — mondják Tassóban, — und wenn die Nachwelt mit geniessen soll, so muss des Künstlers Mitwelt sich vergessen.« Ez elv tette Goethénél pl. Egmontot stilvegyülékké, ez elv tette Arany műveit oly korszerűtlenné, hogy néha a fölött habozhatott egynéi-egynél: »vajjon nem lenne-e jobb enyészetnek adni át, mint helyen és időnkivüli közrebocsátás által sikerét kockáztatni?« Tudja, hogy az »a dívó izlés igényeinek« már nem felel meg, s ha mégis közre bocsátja, csak úgy bocsátja »mint egy más kor szüleményét, egy hangot a multból, melynek ha egyéb nem, lesz tán mégis irodalomtörténeti értéke.« Ime egy költő, ki maga sorozza be magát az irodalomtörténetbe, mint a mult képviselőjét. Oly kevésbé is áhitozza a dicsőséget, hogy a »Toldi szerelmének« kiadását épen halála utánra halasztja, ha régi barátja, Gyulai Pál, másra nem bírja.

Költőnknek hosszas habozásai, tervezgetései miatt utána egész sereg töredék maradt: vagy nem találta korszerűnek a folytatást, vagy erőtlensége felett esett kétségbe, vagy épen kedvét veszté. S a kor és egyéni viszonyai csak növelék töredékességét: belőlük is merít költőnk mentséget, magyarázatot, midőn elismeri, mennyire »szol-

**) Előhang C s a b á h o z.

katlan, hogy valamely író, ki még él s talán munkára sem képtelen, ennyi töredékkel lépjen a közönség elé.»

»Ki egyes dolgozatim évszámára pillant, — védekezik — látni fogja, hogy 1848-ig, három év alatt, — pedig szellemnyűgöző hivataltól éjente lopott órákban — négy nagyobb dolgozatot fejeztem be. E korból nincsenek töredékeim, és ha szomorú katasztrófa közbe nem jő, később is alig hagytam volna valamit befejezetlen.« De jött az általános izgalom, jött a csüggedés kora. Most, ha netán vissza-visszatért munkaösztöne, más egyéni bajok hátráltatták. »Egy 1833. óta tapasztalt fizikai változás — vallja — mindinkább elcsüggeszté, hogy nagyobb művet valaha befejezhessen; minden kísérlet csak fájdalmas elégtelenségben végződött.« Mikor reménye végre lábbadozott, akkor érte a legnagyobb csapás. »Költői elnémulásom szomorú ideje állott be, s midőn évek múlva valamicskét dolgozhattam is, csak fordításban keresék szórakozást s mintegy szellemi gimnasztikát.« Legfőlebb, ha nyári fürdőzéseiből üdültebben jött meg, térhetett vissza ad pristinum amorem.*)

De vajjon csak a Bach-régime, a testi szenvedések, meg az a csapás hátráltatták költönket, mely benne a leggyöngédebb apát sújtá oly érzékenyen? Mindenesetre nagyhatású okok ezek, de nem volt kisebb az az erős művészi öntudatosság sem, mely Aranyt elméleti habozásokba veszté, alkotását körültekintőbbé s lassubbá tette. Mert ha Arany örökké, még éveinek lejtőjén is élénken hallotta keblében az ihlet szavát, »mely csilingel az égi madárban, hogy lerombolt fészket rakja késő nyárban«, — másrészt ritka mérvben mutatja az a priori irányadó elv, a józan célszerűség kultuszát, mely

**) Az Elegyes darabok, Toldi szerelme előszavai; v. ö. Arany levelét is Aristophanesének előszavában.

egy lépést sem tesz előleges tájékozottság nélkül. Nem csoda, hogy a nép egyáltalában nem ismeri műveit, hogy a középosztályból is jobbadán csak a műértők élvezik, mert e művek a szó szoros értelmében »Werke des Geistes und der Kunst.«

II.

Arany már pályája kezdetén tisztában volt feladatával; áthidalni a nép és műköltészet ürét, ezt tűzte ki magának célul. Népköltőnek tekinté magát, kinek nem az feladata, »hogy elvegyüljön a durva nép között, hanem hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépséget a népnek élvezhető költői alakban adni elő.« Ezért igyekszik oly nyelvre, »mely az irodalmi s népies között mintegy közepet tartson, — mely szélesebb olvasó közönséggel bírhasson, mint csupán a művelt közönség: így akarván egyrészt a költészeti nyelvnek nagyobb népszerűséget szerezni, másrészt a népet egy fokkal magasabb olvasmányhoz szoktatni.«*) Ezért tart népköltészeti nivót szeme előtt alkotás közben, midőn így töpreng: »Mit mondana a nép oly meséről, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utoljára is elveszti?« S néha a népieség örvében lel a mentőszere; mint máskülönben is határozottan kijelenti, hogy művét népi költeménynek kívánja tekinteni.

Ily kész és ily irányú alapelvekkel fog költőnk alkotáshoz.

*) Mellesleg mondva épen az a mű, melynél költőnk e megjegyzést teszi, a Murány ostroma nyelv tekintetében is a legszerencsétlenebb — majd vezércikkre, majd ujdonságrovatra emlékeztet, hol rhetorika, hol hétköznapi banalitás és — fellengző műstíl, egy-egy szalonképesebb népies kifejezés kíséretében.

És pedig mindenekelőtt lemond az anyag invenciójáról. »Monda nélkül, vagyis legkisebb támasz nélkül, a hagyomány vagy história részéről — úgymond — egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam.« Ennyire ragaszkodik ahhoz, mit »epikai hitelnek nevez, s mit csak a mondai vagy történeti alap ad meg, bármily csekély és töredékes legyen.« Ezért fordul leginkább régi verselők anyagához s alkalmaz minden legcsekélyebb adatkát, néha épen kirivó célzatossággal.**)

Sőt nem találván elég mondani alapot, maga gyárt ilyet, hagyomány affectálásához folyamodik: Csehországban Toldinak »nevétől zeng mindenek ajka,« Olaszországban meg vásáron gajdólnak róla s ponyván árulják képekkel. A magyarokkal egy ménest küldet költőnk a hunoknak: »Magyarok ménesét — veti hozzá — hirdeti mindenki: unokák is tudják, dal is egyre zengi.« Majd egy középkori barátjóslatot használ fel, mert: »ki használja fel, ha nem a költő?« — mint máskor maga gondol ki valamilyes táltosi jóslathagyományt, melyről szükségesnek is találja megjegyezni, hogy benne »nem keresztény, hanem költött időszámítás képzelendő.« És ha csakugyan hivatkozhatik meglevő alapra, mily örvendő önérettel, mily tüntetőleg teszi!***)

**) V. ö. a tornajátékon Toldi álvivásakor a nézők babonás ijedelmét, mi egy irodalomtörténeti adat beszúrására (Tar Lőrinc pokolbajárásának meséjéről) szolgáltat alkalmat költőnknek.

***) E prágai dolgot keresed hiába,
Nem iratta bizony császár krónikába;
Csak rám ne klátsa: nem igaz történet!
Nem kérkedik ezzel sem a cseh, sem német:
De hirdeti ám az aranyajku monda;
Melyet ha valaki pusztá számra kétel,
Könyvbe is megirta Ilosvai Péter.«

Hogyan dolgozza fel Arany a meglevő anyagot, s egyáltalán mint szokott dolgozni: a Toldi trilogia, e mindedigéle főműve, legérdekesebb példa rá. Az első részt a forradalom előtt készíti, Ilosvai nyomán, — kevés időre rá eszébe jut tovább böngészni a még maradt mondatarlón s bár általános befejezést vetett az első részhez, nem szándékozván azt folytatni: most a fönmaradt vonásokból hőse életének végét készíti el. Erre többen, köztük Petőfi, ösztönzik, hogy ha már a fejét, lábát megcsinálta, csinálja meg a derekát is. Hozzá fog tehát s ezuttal hősenek szerelméről akart regélni: bár az utolsó részben, hol Toldi múltjára visszatekint, mi emlékezés sincsen szerelemről, sőt már az első rész záradéka határozottan mondja, hogy nőtlen maradt. Mégls neki kezd tehát, meg ír egypár éneket, de abba hagyja, mert a fölvelt módon nem tud tovább haladni. Eddig ugyanis úgy szötte a mesét, hogy Toldi tréfából álrühában vívja ki Piroskát, mielőtt azonban nőül vehetné, a kitörő háborúba Olaszországba távozik: az utolsó háborúba, melynek végeztével szegre fogja akasztani kardját. Most látja költőnk, hogy Toldi esete sokkal szegényesebb, semhogy a daliás idők rajzának elég keretül szolgálhatna; felbontja tehát az események szálait s újra szövi: egyenesen szétdúlja Toldi és Piroška boldogságát, mely az első terv szerint tán később, a hadjárat folyamán ment volna tönkre. Toldi nem marad meg a magyar legénynek kacskás házasság lenézésénél, hanem álrühában másért vív s megsérti a lovagi törvényt, meg Piroskának titokban érte gerjedező szívét, akit leszakít, hogy másnak dobjon oda! Kétségbeesett bánat szállja meg, mlt a csehországi háború zsidbaszt el egy időre: Arany ez időpontba helyezi Ilosvainak prágai históriáját, melynek történelmi alapja tudvalevőleg jóval későbbre esik. Toldi Csehországban hátramarad, mert rabló-börtönbe esik, s míg ki-

szabadultával bosszúból a cseh rablókat kiirtja és mig haza ér: Piroska már annak a másnak neje. Aztán megöli a nyomorú férjet, és hogy az elaléló Piroskát, mint áthalottat eltemetik, Toldi, ki Ilosvainál sírabló kamasz, a kriptába száll alá, — itt a feléledő nő őt és magát elkozva visszahanyatlik: Toldi eltántorog s a nyitva maradt sirt kirabolják. Most lovagiságától megfosztva, mint állítólagos gyilkos és sírabló egyházi átokkal sújtva bujdosik, hegyi kolostorba, hol vezeklésből, — mint Ilosvai Toldija a királyi udvarban — vízes kondérokot hord; majd az olaszországi hadjáratba vegyül. Ilyenről a történelem kettőről emlékezik, a Toldi név természetesen egyikben sem fordul elő, noha részletesebb epizódok is fel maradtak jegyezve: Arany a két hadjáratot egybevonja; a hire-neve veszett Toldit mint ismeretlen névtelent a háttérbe állítja oda, csak egy-egy percre hozza előtérbe. Végre kitudódik igazsága s régi becsülettel jön haza ő is, hogy itthon az elhervadt Piroska fejfáján még egyszer kisírja bánatát.

Nem hiszszük, hogy a hagyomány »göcsös, durva« szálait finomabbúl lehetett volna felbontani s művésziebben újra szöni; hogy a történelemmel ügyesebben lehetett volna kiegyeztetni a költött anyagot. Mesteri kompozíció ez, mi ép annyi zsenialitást, mint műértést feltételez, s ami fő: költőnknek van elég ereje, hogy az élet folyását erős folytonosságban, összefüggésben tüntesse fel. Annyira hatalmában érzi Arany ez erőt, hogy ily odavetett megjegyzésekkel nyilvánítja művészi önelégültségét: »Sokat mondhatnék még mind az egészről, mind a beszötte gypár epizódról; mert nem bocsátanám a sajtó alá, ha utólagosan, a művészet törvényei szerint, magamnak megnyugvást nem szereztem volna.« Ennyire öntudatosan, önkritikával alkot költőnk.

Hogy azonban az alkotásnak ez a módja, e kombiná-

ciók s változtatások némi nyomokat hagytak maguk után, gondolható. A ciklus elején előfordult személyekről, le-
tűntök után, a középső és végső részben, tehát többször
van szó, s itt észrevehető a szerkezet-toldozás.*) Az át-
dolgozás meg épen stilvergyülékelt szült, mely nem ugyan
oly eltérő művészi irányok jelentkezésében mutatkozik, mint
Goethénél, de eltérő hangulatok vegyítésében. A Daliás
időknek, vidám, derült hangja át-átcsapódik az új ki-
dolgozásba, a Toldi szerelmébe, bármennyire ügyelt
is a költő, hogy mindent ennek komor, fájó hangulatá-
hoz idomítson át. Így mindjárt az ouverture témája, da-
cára a bevezetés és vég módosításának, a maga derült-
ségében maradt meg. Toldi álharcának tréfás rajzából nem
egy vonás csuszszan át a baljóslatú rajzba, bár ezuttal
a hosszabb leírást s a tréfás befejező játékokat mel-
lőzi költőnk: »Mondja el, aki jobban rá ér.« Anikónak
csintalanságain észrevenni, hogy vidámabb légkörből
kerültek ide. Sőt a csehországi kalandnál sem ismer-
hetjük félre, ha e rész már egyenesen az új terv
számára készült is, mennyire elűt tréfájának élénk für-
geségével.

De elvégre e stilvergyülék nemcsak hogy elcsúszk,
hanem még művészies hangulatbeli változatosságot idéz
elő. Ellenben érezhetően szenved az átdolgozásoktól a
szerkezet összhangja, mint ez a címek megváltoztatásából
is sejthető: Daliás idők és Toldi szerelme. A
felölelt tárgy kettős elemének békés egyetértése van itt
megzavarva: ugyanis Toldi szerelmének története oly ke-

*) Mellékesen említjük, hogy néhol a közbeszótt
önálló költeménynek máshova áthelyezése ismétlésekre
vezet: így a Daliás Időkben a Zách Klára balladája
a Toldi szerelmének VII. énekében állott a 29.
versszak helyén, mely most nem egyéb, mint a XII.
énekbe helyezett balladának rövid tartalom-elmondása.

véssé képez szerves egészet a daliás idők korrajzával, hogy háttér és előtér, főcselekmény és epizód minduntalan fel-felcserélődnek, miután a költő egyikük iránt sem akar mostoha lenni. Nem akar az lenni a mult dicsőségének rajza iránt. Hisz lépten-nyomon hangoztatja mennyire fontos ez előtte; dicsekedve veszi tollára a hősök neveit, naivul megvallja, mily jól esik neki olyan kalandokról mesélnie.

Többnyire annyira beléjük is bonyolódik, hogy úgy kell magát kiszakítania. Egyszer 168 sorban ad enumeratiót, illetőleg címerleírást — az új átdolgozásban archaelogiai javításokkal, — közbe-közbe Homér és Virgil módjára pihenőket tartva, míg nem maga is észreveszi, mint rontja a kitérésekkel műve szerkezetét, s e felkiáltással szakítja magát félbe: »Ki győzné ezeket szedni lajstromba, hogy a dal szövése ne legyen goromba?« Még a legkicsinyebb dolognál is egész komolyan kell visszatartania részletező kedvét: »Nem tiszte a lantnak olyatén szolgálat, hogy megénekeljen minden egyes tálat.« Gyermekekori emlékeinek azonban már épen nem tud ellentállni, ezért tér ki néha terjengőn a mű tárgyával össze nem függő dolgokra is: mint Toldi szerelmében Rákóczi-korbeli eseményekre. Ilyenkor aztán se vége, se hossza szavának, mindent el akarna mondani, csak nehezen állítja meg nekieredt mesélgetését, «hogy az időnek rúdját három századdal igazítsa vissza«. Gondolhatjuk, hogy ha a költeménynek korát ily kevésbe veszi költőnk, minő megfélekezéssel időzhetik az említett kettős tárgynak egy-egy oldalánál: nem lephet meg, ha ép a kedveltebbik iránt szűkebbkezű, s úgy kell magát mindig önfeddőzéssel tulajdonképi kedvencéhez visszatérítenie.*)

*) »A z o n b a n e h a r c m o s t m i t é r d e k e l e n g e m , k i n e m a j ó c s á s z á r é r d e m e l t z e n g e m ? É n T o l d i h o z

Pedig a múlt rajza csak honfiúi kegyelet, csak kötelesség költőnknek, — örömmel száll vissza a zajos harc-
terekről a családi körbe, mert ide vonja szíve. Csak-
ugyan végül egészen is odahagyja a fényes múlt raj-
zát. S tudjuk mi fejezi be a daliás idők hosszú epo-
szát? Egy falusi lakodalom leírása.

III.

A nagy költőknél minden mű egyszerre születik for-
májával, mely vagy egészen új, vagy meglevőnek jelenté-
kenyebb módosítása s mint ilyen hosszú időkre válik
mintaképpé. Belőle vonja le az esztétika elvont tanait,
dogmáit, melyekhez annyi köze a költői ihletnek, mennyi
akár az emberi mesterséghez lehet az állati ösztönnek.

Arany korántsem öntudatlan ihlettel teremt, tehát nem
így teremti a formát sem. Az esztétikai dogmák élén-
ken élnek emlékezetében s józanul ellenőrzik hevületét.
Ime egy példa rá. Miután a Toldi szerelméne k
alkotásakor legyőzte azt a nehézséget, mely a két olasz
hadjáratnak »epikai tárgyalásra kevésbé alkalmas« vol-
tában rejlett, »népies naivság örve alatt« egyberántva
a kettőt, — legszerencsésebb invenciója, a szerelmes pár
boldogtalansága kezdi bántani: mert »a népies bal-

ismét az enyém-hez térek. ... Hanem egy kevésbé
fogjunk ki, pihenjünk; vissza, csekélyebb nép dolgaira
menjünk. — De míg azok a tett helyekre érnek, írni
valóm úgy sincs, hát Toldira térek. — Hanem a
készülést minek irjam hogyan? Toldit is egy percre
kell, hogy előhozzam. — Hanem én követve a bős
hadi kockát, nagyon is felejtém Rozgonyi Piroskát: kell
mondanom egy szót maga helyén róla, bár ez az ének
már untig elég volna. — De mi Lajos királyt lassan
ne kövessük: gondolat egy szemfény, Budára mi vessük,
hol Toldit az anyja várja.«

lada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem.» Azon sokáig is tépelődik, minő formában dolgozza ki tulajdonképp művét: népies eposznak quasi népies epopoeának, költői beszélynék, vagy verses regénynek?

Aranynak műformabeli öntudatosságát költeményeinek egy egész önálló csoportja élesen jellemzi, mert jellemző, hogy épen ő szerepel, mint par excellence ballada-költőnk. Nem oly értelemben tesszük e megjegyzést, mintha egy Goethének szólnánk ballada-költészetéről: bizonyos idegen chablon utánzását értjük alatta, az egész éjszaki költészetnek, éghajlati bélyegének, egységének utánzását. Az az izgatott gyorsaság, mely szaggatottsáig megy, s melyben Arany úgy remekel, a mi népünk előtt teljességgel ismeretlen. Sőt, ami nemcsak népünknek, de magának Aranynak költői jellemével is ellenkezik: a titokzatosságba, sötét homályba úgy beleburkolódik, hogy skótabb balladákat ír még a Percyéinél vagy a Scottéinél is. Azonban Arany művészi közönyvében nemcsak az éjszaki költészetnek, de önmagának is lényeges jellemvonásáról feledkezik meg: a melancholikus alaphangról; ezt sem mintaképeinek sötétebb, sem a saját természetének derengőbb világításában nem alkalmazza. Mindössze egy-két leedősféle utóhangszerű felsóhajást hallat, de nem ismeri azokat a közbe-közbe kitörő sóhajokat, melyek a balladában nem egyebek mint a nagy eposzok u. n. anticipációjának refrainszerű miniature kiadásai és a hangulatot épügy mélyítik, mint melodráma a színpadnál a zenekíséret. Annál nagyobb mérvet ölt nála a művészkedés. Virtuósításában a szerkezetet olyankor kettősen fonja, nem egyszer bujósdit játszva értelmünkkel. Amaz apró kis remekművek, melyekben költőnk ismét magához tér és megint bizalmas naivságával cseveg, — melyeket ép ezért küszöbölnek ki a

balladák kiváltságos karából: ezek már épen fülbemászó banalitásoknak tűnnek fel a többi technikai művészkedés kápráztató bravourja mellett...

... Félreismernők költőnk irányát, ha csak esetlegességnek vennők a Toldi trilógiában az egyes részek elütő formáit. E ciklus egyuttal hangnemre nézve is trilogia. Az első rész költőnk szerint derült, »hős idilli kép«: bizonyára falusiasabb idill, mint Tennyson király-idilljei, noha nem annyira derült, mint derengő; nem annyira hősi, mint népies elbeszélés. A második rész már romantikus eposz igényeivel áll elő: van is benne szerelem, regényes kaland, harci viadal; de egyrészt meg van tartva a genreképies stil, másrészt egészen hiányzik a romanticizmusnak egyik éltető eleme, a csodás, a természetfölötti, mit Tennyson művészien alkalmazott, s mire itt az olaszföldi kalandozás önként kínálkozott. A regényesség ócska kalandokban, majd meg népmesei hazudozás alakjában jelentkezik.*) Mennyire modern még hangnem tekintetében is a boldogtalan szerelemnek vilgefájdalmas rajza, nem kell kiemelnünk. — A végső rész már Byron stíljét utánozza. De lehet-e Toldi alakjából egy Corsart, Larat alkotni? ... A vén sas összezsörtölödött királyával, otthon gubbaszt; bizarr helyzetben áll elénk: sírját ássa. Majd hallva, hogy az ország címerét senki sem bírja megvédeni egy idegen lovag ellen, kiugrik a sírból, barátkámzsát, rozsdás fegyvert ölt. E groteszk alak, ki a nép előtt kérkedve fitogtatja erejét és kit indulatosságában végre szélütés ér, végtelen más világból való, mint ama sötét multú byroni hősök, kik meghasonolva vonultak el a társadalomból, kikben az

*) V. ö. a cseh rablóvári esetet, a lovagregények e locus communisát; — úgy az ifjabb Bencze nagyító elbeszélését, mit később szépen a valóra redukál.

elfojtott szenvedély csak néha viharzik fel, ideges rángatózásba ejtve az ajak szélét, futó villámot repítve át a homlokon, míg végül megsemmisítőleg tör ki. Hisz Arany még a byroni stílhez is oly kevésbé maradt hű, hogy előre kijelenti, miszerint humoros színezetet akar használni, mert »a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű«, amit egyébként nem hősében, hanem környezetében akar szemünk elé állítani Tény, hogy ha ama pusztulás jelleme nála melancholikus, néha erőltetésig komor, a környezet viszont éppen mulatságos genreképeknek sorozata.

Itt Arany még a saját előadásmódjánál marad. Nem azért, mintha nem tudná azt teljesen levetközni: hisz annyira szereti a specialitásokat, hogy, mint láttuk, le-lemond főmódoráról. Így utánozza Byron elbeszéléseinek izgatott, lázas gyorsaságát: Katalin a Chillon-i fogolyra és Mazeppára emlékeztet itt-ott, bár az egész elbeszélés csak a képzeletnek mesterséges csigázása. El kell azonban ismernünk, hogy Arany különlegességekre törekvésnél magasabb célt tart szeme előtt.

Az epikai hitel költője, amint a multat rekonstruálja, midőn a hegedősök énekeit (a Szarvasrege, Zách Klára) egykor létezhetett Cid-románcainkat (Hunyadi-balladakör), elkallódott mondavilágunk egyik részét (Toldit) alkotja újra, nemcsak az anyagot akarja visszateremteni, hanem ennek őseredeti formáját is. Ez magyarázza meg stíljének dualizmusát; mert verses krónikáink szárazságát népmesei üdeséggel felfrissítve gondolta megközelíthetlni régi költészetünk igazi siljét. Ez magyarázza meg formabelli változatosságát, mi közben még a nagy epopoelát is megkísérti.

Nem oly művet értünk e kifejezés alatt, mely a kor világnézetének és az illető nemzeti szellemnek leg-hűbb kifejezője, — és amilyennel minden egyediséget

igénylő nemzetnek birnia kell: »wozu nicht gerade die Form des epischen Gedichtes nöthig ist«, mint Goethe mondja. Ily értelemben tekintjük mai nap epopoeának' Shakespeare, Lafontaine, Goethe alkotásait, ily értelemben vehetjük annak Aranynak Toldi-ciklusát. De költőnk ezúttal ama műfajhoz tér vissza, mely a mithos természetiötlötti és a monda történelmi világának érintkezéséből származott. És pedig korántsem e műfajnak későbbi, műköltői utánzatát veszi mintaképül: ha Vörösmarty előbb a XVIII. század Lucanus-Voltairei epos formáját detronizálta, Arany viszont nem követi Zrinyit a renaissance kornak Virgil-Tassoféle epos sablonához, hanem az őseredeti népköltészeti forráshoz vándorol vissza: az Ilias-hoz s a Nibelungenliedhez.*)

Már nem is honfoglaló őseinknél vagyunk: a hun korba mentünk vissza, hogy Etele és Buda viszálykodásának legyünk tanui. Buda t. i. öcscsére ruházza át a hadvezérseget, majd megbánja, gyanakodni kezd. Többszöri civódás és kibékülés után végre érzékenyen megsérti Etele-t; ez jön, leszúrja őt. Ennyi az egész műnek meséje, melyet tulajdonkép terjengő életbölcse ség — prédikációk s veszekedések bővítnek ki, — a Nibelungenlied királynői férjeik kíséretében veszekednek itt, több izben és kicsinyesebben. Ha csak ezt nem vesszük annak, az események folyamában mi kiválóbb mozzanat sincs; még a harcnak is csak távolról morajlik felénk a híre: e hún seregek nem hősies küzdelmekkel ragadnak bámulatra, mindössze vadásznak, meg hadgyakorlatokat tartanak. A Thierry hunjai bizonyára nehezen ismernének magukra ebben a naív katonásdiban. És mit szólnának Jordanes húnjai, ha

*) Későbbi jegyzet. Simrock mint a Nibelungenlied fordítója és mint a német hősmondát feldolgozó Amelungenlied szerzője bizonyára hatással volt Buda halálára.

látnák, hogy külsejüket, egy Kanyaró söpredék rablóbandája bitorolja, mint különlegességet! Az ősi idők világnézetét mythologusainknak merészen ferde hypothézisei, részint irodalmilag gyártott hagyományok pótolgatják. Annyira szükében van költőnk az anyagnak, hogy a legcsekélyebb felhasználható adatkát sem veti meg; ezért vesz fel hún írást, áldomást, — kunkötés analóglájára — hunkötést, — ezért veszi fel a mondának Istenkardja mellett, Aranyos-Rákosi Hadurját, Vörösmarty Ármányát, Herodotus skytháinak híres szimbolizmusát (egér, hal, madár, nyíl), Toldynak Turul, Szabó Károly Rof s egyéb olvasásmódját... Látjuk, hogy a hunkorszak rajza már több nehézséggel jár, mint a Lajos koráé. De hol marad hát a költő kedvenc világa, hol maradnak a modern élet genreképei?

Miért hangsulyozza költőnk annyira a hun-magyar rokonságot, mely ma már nálunk is inkább a kegyeleté, mintsem a tudományé, mért rajzolja húnjait mind magyaroknak,*) más alkalommal adjuk meg rá a feleletet: tény, hogy Arany saját nemzetét rajzolja s így könnyen kiégítheti említett hajlamát.

A magyar családélet ezúttal újabb oldalról tárul elénk, midőn Etele kacagó, lihegő kis fiát huppáztatja, anyja pedig »szemmel kíséri ijedten, mégis azért büszke, hogy fla nem retten,« meg örömkönnyeket sír, hogy férje túláradó apai szívvel áldást kíván a gyermekre**), aki kedves

*) Ahogy a »nyakasabb főfő szittyák« Etele ellen lázonganak, az quintesszenciája az önző és önfejű, viszálykodó és konzervatív magyarjaink történetének. A konzervativizmusnak genreképies humorú alakja Bulcsu vezér is, kinek borítal újsága nem kell, mert burján leviért nem hagyja el az ősi kancatejt.

**) V. ö. mennyire elütő jelenet a Hektor családi köre az Illias VI. énekében: egy percnyi idilli epizód a csatavész dühöngései közt!

csintalanságában csakhamar derüссé vidámítja a fönkelt hangulatot, amint nénjének csókjai elől Ingerkedve búvik. És Budáéknál oda át, hogy áll a világ? Bizony a gyámoltalan öreg úr, kit oly csöndes gügyögés közt láttunk iddogálni, nem éppen példás egyetértésben él az ő kis élete párjával: ez mindig zsörtölődik rája, ő meg a sógor-asszony előtt nem röstelli kikottyantani, hogy hát ő biz olyan magyarosan szereti a feleségét és hébe-korba eldöngeti.

De magának a tulajdonképi népeletnek specialításait sem felejtí költőnk. Etelével a hogy medvét fogat, az inkább Toldira, mint a Siegfried vadászkalandjára emlékeztet. Mikor az ajándékménes bravourját zengl, szintén Toldi jut eszünkbe, amint ez az ellenséget »jó csíkós szokása« szerint tömegbe terelte volt. A költő most egész csíkós csapatot rajzol: »Üstökös ifjú had zúgó karikással kerüll a ménest: örvénymódra száguldja, előzi.« Budának követei kelletlen útjokban szintúgy ögyelednek lovukkal szóba, mint a Toldi-trilogia végső részében Bencze, ki lovával diskurálgatva akarja urát szóra birni, mert ez némán lovagol mellette. Magától értetődik, hogy ezúttal Arany nem modernizálhatta annyira a kort, mint a Lajos idejével tette; tehát legalább a hasonlatokban juttatja érvényre népelet-festő hajlamát. Az eposírók Homer óta kedvelnek jól kirajzolt hasonlatképeket szőni közbe. Az Iliasnak a csaták leírásába szúrt hasonlatai érdekesen mutatják a görög élelet egyszerre két oldalról: mint harcos és mint földmívelő népet. Aragnál azonban épen itt tűnik ki több ízben érintett irányzatossága: az ő hasonlatai a nomád, harcos húnok rajzában csak a mi földmívelő és pásztor népeletünktől kölcsönzött, tehát anachronizmussal alkalmazott vonások. Így aztán a hadgyakorlatokról a csapatok úgy bontakoznak mint az ostor, mely »jó b é r e s kezében megkanyarul hosszan, közepin hurkot vet, gyors vége ki-

pattan.« Etele úgy osztja fel a Mátra meghajtását: »mint a r a t ó k pásztát nagy szél gabonában hogy fognak, az áldást terelik sorjában: egy darab' ott áll még, itt a kopasz tarló, hódítja csapánként az emésztő sarló.« Maga Etele úgy zúditja buzogányát a bölény-csordára: »valamint hajcsár botja nehéz fáját.« A »lustos fenevaddal« telt hegyormó egy tiszai árvizet juttat eszébe a hún kor költőjének. S ha mindez nem volna elég, a Priscos Rhetor Zerkója egyik népies rigmusunkkal nevelteti meg a hún hadfiakat...

Vegyük most a mondottakhoz Ildikót, kinek néha a Nibelungen-Lied szolgál háttérül, — a vas homlokú Detrét, kit annyira a skandináv szellem környez, hogy abból valami Budára és Etelére is átragad: — vegyük ide a homerilag őstermészeti, sőt Homernál föl is található hasonlatokat, — Hadurt, ki keresztényies atyaistensége mellett is élénken emlékeztet a diphrosán' kocsizó Zeűszre; — továbbá a virgili melancholiájú anticipációkat. Gondoljunk a teljesen régies stíltre, mely legrégibb énekünknek (Emlékezzünk régiekről) alliteráló játékáig megy, — gondoljunk a felette naiv előadásmódra.

S tekintsük most a mintaképet, mely költőnk előtt lebegett, azt a nagy epopoeai stílt, — nem az Aeneis föllengzését, hanem az Ilias és Nibelungen-Lied egyszerű fönségét értve. Aligha tévedünk, ha arra a következtetésre jutunk, hogy midőn Arany az epopoeia őserdőjének nemzedékek hosszú során lassan fejlődő ősi vegetációját akarta újra elének varázsolni: erején fölül vállalkozott ugyan, de archaeologusl hajlama, mely nyelvében s tárgyában egyaránt nyilatkozott, a műforma megválasztásánál sem mondhatott le igényeiről és így csak következetességből tette, ha epopea-írássra szánta el magát.

IV.

Ha így befolyásolja költőnkénél a hajdankor előszere-
tetete a műformát, a népiesség szintén megköveteli a
maga részét.

Arany hasonlataiban, képeiben gyakran idézi vissza
egy-egy percre gyermekkorunk bűvös emlékét: a mese-
világot; még Buda halálában is fesztelenül alkalmaz
népmesei reminiscenciákat, minők acéltükör, világfája, világ
szép asszonya. Etele udvaráról meg egyenesen azt mondja,
hogy »oly ragyogó, mint egy mesevilág.« Még bevezetése
is népmesei vonatkozású, bár hangja melancholikus: »Hul-
latja levelét az idő vén fája, terítve hatalmas rétegben
alája: én ez avart jártam, tünődve megálltam... egy
sárga levélen ezt írva találtam.« Sejteni, hogy a költő
képzelete előtt az a fa állott, melyről a mesemondó
szokta szedni a maga meséit. — Néha még az anyag
is közös mesekincsből való: így minden nép ismeri a
Toldi-trilogia első részének bátyját, kinek nem sikerül el-
nyomni tehetséges, feltörekvő öccsét. Sőt annyira bele
éli magát költőnk a mesevilágba, hogy eseményeinek lo-
gikája is belőle valónak látszik: Toldinak hol Bencze,
hol anyja toppan népmesei deus ex machina gyanánt
á-propos elébe; így talál rá mindig Toldi Pejko lo-
vára, akár a népmese hőse az ő táltosára. S mint a
népmese az éj és hajnal megköötözéséről tud, költőnk is
rokon personifikációval írja: »Pest alatt ért össze uta-
sunk az esttel, találkoztak pedig egy temető mellett. Olykor
egyenesen népmeséket dolgoz fel, bár az eredetinek egy-
szerűségét műköltészeti virágokkal diszítve néhol.*)

Azt már említettük, hogy nyelvezetében a népkölté-

*) Rózsa és Ibolya. — V. ö. a Jókai ördö-
gét, melyben a madárnyelv is fel van használva.

szet legüdébb virágai vannak koszorúba fonva. Ép oly sajátos báj ömlik el rajta, mint egy népköltési gyűjteményen: majd minden szava mintegy népköltészeti reminiscencia. A csöndesebb érzések hangjai nála majd mind népdali színezetűek, az olvasó minduntalan kedves falusi emlékeire ismer vissza bennök. De költőnkben azon kívül, hogy a népmese vérévé vált, hogy nyelve ennyire a népé, a néplenségnek még más mélyebb nyomát is találni: az előadásmódnak bizonyos szintén a néptől kölcsönzött, hogy úgy mondjuk: technikai fogásaiban.

A népköltészetnek általános jellemvonása a parallelizmus, Aranyval szólva, a gondolatoknak ama ritmusa, mely a kimondott eszmét több ízben és különböző módzatokkal ismétli, mint a nekiindult hullám, mely meg-megtörve is még újabb és újabb gyűrűket hány, mialatt végleg elsimulna. E parallelizmust rendes formái mellett, népballadai kiadásában is megtalálni Aranyval, bár rája éppen nem balladái szolgáltatnak csattanósabb példát, hanem a Toldi-trilogia végső része, mikor a követ maga így beszél el küldetését Toldinak:

Eredj, fiam, eredj, Pósfalvy János:
Nézd meg a vén Toldit, beteg-e halálos?
Beteg-e halálos, vagy kezét sem bírja?
Vagy talán már éppen el is nyelte sírja?
S mondd meg ezt a hírt, hogy ha beteg haljon meg.
Ha meghalt, sírjában hétszer forduljon meg.«...

Az előadásnak e naiv, fokozódással ismétlődő nagyításain érezni, hogy a népköltészet légkörében vagyunk. Ugyanezzel környez költőnk, ha azt a bizonyos rendszeres, számszerű cselekvény-ismétlést alkalmazza. Emlékszünk rá, hogy például a hős rendszeren három sárkánnyal vív meg, háromszor vagy ép csak harmadszorra végezi el feladatát; váláskor a búcsura két ízben még

engedi magát marasztalni, s csak harmadszorra ered igazán utnak. Épen ez etóbbi eset van felhasználva a Daliás d ű k b e n, midőn Toldi Rozgonyléktől búcsúzik:

Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe,
Isten veled atyám és szívem szerelme;
»Aldjon meg az isten, kedves fiam téged:
De várd meg legalább a déli ebédet.«

»megvárta, megevék... ehol jó azonban a fegyveres szolga«

Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe,
M e g y e k édes atyám és szívem szerelme
»Hordozzon az isten, jó fiú, de már ma
Ugyan hova mennél ilyen késő éjszakára« stb.

A hármas szám itt ugyan kettőre¹ van leszállítva, egyhangúság kikerülése végett, de azért ama refrain módra sméltődő párbeszéd nem kevésbé népies bájjal festi a válás nehézségét.

E parallelizmust használja Arany természetfestésében, a már említett népmesei personifikációval kapcsolatban. Ilyenkor rendkívül eleven képeknek, sőt a képek egyes mozzanatainak egymásutánját adja; pl. hajnalhasadást (festve*) azt láttatja, amint az egyes tárgyak a szürkülő éjjelből a rájuk eső fénytől kiemelkednek: mintha csak a természetélet titkát sikerült volna ellesnie. Máskor meg kérdezőgető formával ruházza fel az összerakó gondolatvitust. Az előrebecsátott kérdések tulajdonkép csak nem-egyes felsorolása a háttért alkotó részeknek, míg a tagadó elelet a festmény főpontját illeszti be az elkészült elő-érbe. Ilyen az előbbeni rajznak függelékül szolgálható alkonyati kép,**) mely a lemenő napot írja le, amint az egyes tárgyakra búcsútekintetet vet.

*) Toldi.

**) Toldi Estéje.

»Sokfelé tekinté...

Tán az ősi fáknak hulló levelére?

Tán az árnyékokra?... Tán a kurta pejre?...

Tán erre, tán arra, tán a kökeresztre?...

Sem erre, sem arra: Toldit, az öregét nézte...«

De amiről eddig szoltunk, jóformán csak oly technikai sajátosság, mit tehetségesebb műköltő könnyen elsajátíthat, könnyen használhat, mint fogást. Van azonban valami a népköltészetében, amin bármily ügyesség is megtörik, amire igazán születni kell: azt az együttélést értjük a természet életével, melyre a poetikának szabályai meg nem taníthatnak, akármennyit tanítsák is, hogy a költőnek kötelessége az illető alaknak kedélyvilágát összhangzásba tartania a természetnek megfelelő hangulatu festésével. Hogy valaki a fakadó szerelem üde boldogságától úgy meghajnalítsa az egész természetet, oly eleven életet lehelve belé, hogy lássuk, amint a nap csókkal megválnak az alvó mezőtől, amint a víz ébred szerelme tüztől: erre a modern társadalmi életen kívül úgy fölül álló világnézet, a mythosok korára emlékeztető »naturalizmus« szükséges, — oly egybeolvadás a természettel, melytől már csak egy lépés a pantheismus.

Arany a népnek természetérzékét, a természettel összenőtt kedélyvilágát, a maga szüziességében bírja. Mikor a nádasban bujdosó Toldiról azt mondja, hogy neki »Ott is azt susogta a nád minden szála: széles e világon nincsen árvább nála,« mintha csak amaz árva bujdosónak régi panaszát hallanók visszazengeni, kit a madár is sirat, kiért az ág is lehajlik. Ha a népköltő bizalma odáig fokozódik, hogy a természethez, mint jóakaró barátjához, szíve meghittjéhez fordulgat, Aranynál sem hiányzik az ily aposztrofálásnak szokása; sőt mondhatjuk ez a legremekebb, mlt költőnk a népköltészettől tanúlt. Valami elemezhetetlen varázs van ezekben a nagy

természethez intézett sóhajokban. Valahányszor Arany erősen méla hangulatba akar elringatni, ehhez a varázshoz folyamodik és ez mindig csalhatatlan hatásúnak bizonyul. Nem egy költeménye hangzik ki ily módon: »A dajka sírján egyszerű halom... född el virágzó túske, puha pázsit! Dúdolj felette lanyha fuvalom; dalokkal édesítsd szunnyadozásit, mondj szép regéket sokszavú madár, — színes pillangó, lengj álmainál!« — »S ő bujdosik, hazátlan, a dalnak férfja, nincs hely a nagy világban fejét lehajtnia: takard, takard el, őszi beteg szél nyomait... ne leljék üldözői leroskadt hamvait.«*) Ugyanez akkordokból rezdül valami, mikor Toldi, hazájába visszatérve, remény s kétség közt alig-alig mer arra gondolni, hátha tán még nincs eljátszva boldogsága:

»Őszi levélhullás szomorú szakában
Ballag haza Toldi, tűnődve magában...
Szemeit csüggeszti lova lába mellé,
Mintha sok elveszett idejét nem lelné.
Kérdezni madártól, nem meri embertől;
Reszket is a hirért, reszket is a hirtől;
Ki lándsaszegezve rohanna veszélynek,
Félve halad szemközt a budai szélnek...
Ne beszéld ki bús szél, — haraszt, ne susogd el!
Bérczi magas visszhang, állj elébe, fogd fel!
Ne hallja korán meg, ami ugys késő:
Mily messze szakadtak az a leány és ő...

Sőt Arany azt a lépést is megteszi, amely a pantheismushoz visz. Toldi és Piroska, amint félébren, félálomban, egymás karján andalognak »illatozó kertben, fűzes Tisza partján«, a boldog pártól egyszerre a természet-hez fordul költőnk:

*) A dajka sírja. A lantos.

Mit beszéltek annyit, ti susogó lombok?
 Miért búgtok össze, ti páros galambok?
 Hab, hab után mért futsz örök vágyódással?...
 ...Igy álmodtak össze, gondolom, egymással.**)

V.

Aranyt természetfestéseiben figyeltük meg az Imént. Nincs is tér, hol fantáziájának proteusi változatosságát jobban kimutathatná. Itt látni, hogy minden stíl hatalmában áll, játszva remekel velők. Vegyük elő egyetlen egy művét, teszem Buda Halálát. Mily bűvészkedést visz végbe itt, kívánjuk bár tőle a legnehezebb virtuozításokat, a legellentétesebb természetűeket! Kívánjunk például oly üde légyságot, nyugodt színpompát, minő a renaissance — kor festőin ömlik el: ő egy reggel leírásával felel. Akarjuk, hogy ugyancsak a reggel, mozgalmas frissességében tűnjék elénk, amint a hűvös szellő arcunkba fuvall, az ébredő természet nesze fülünkbe hat, és a kelő napfénytől átjárt idegeink, az éji szünetelés után, új működésnek indulnak szervezetünkben? Arany ehhez is ért; oly ittasult hymnust zeng, hogy meglepetve riadunk fel, mintha csak a természet-imádók korából verődnének fülünkbe ez erős hangok... Aztán minő megkapó egyszerűséggel, falusi idyll enyhe színeivel rajzolja ugyanő az esti fáradtság melancholláját, genreképies stílből! De vajjon nincsenek-e nála a most említett nemzeti, sőt népies szellemmel tűzvízmódra ellenkező színek is alkalmazva? Csakugyan. Oly romantikus éjet teremt, manókkal, az éj tündér-fejedelmével és szende hold-arájával, amint ezek a csillag-

**) Daliás idők.

*) Buda halálát.

udvarhölgyek kíséretében udvart tartanak, aminőnél különb germán vlágnézettől sem telnék.

Fölösleges volna arról szólni, mily kevésbé veszi komolyan költőnk e stílek bármelyikét. Hisz ha most a hold neki az éj szende arája, máskor viszont ezüst tepsi a szétmeredő képe, vagy ezüst koszoru bakacsinos koporsón, melyen a csillagok meg ezüst szegek. Szintén így játszik a legellentétesebb stílekkel annál a tárgynál, melynél a költők leginkább szoktak kitűnni bravourozásukkal, a vihar leírásában. Egyszer megeleégszik ennyivel: oly sötét lett, hogy mi sem látszott, dörgött, villámlott, a mennykő agyonütött egy embert. Máskor meg a zivatar orgonájához ül s hatalmas symphoniát játszva, végig zúg a billentyűkön.**)

E játékot a különböző stílekkel csak oly gazdag színpompa teszi lehetségessé, minővel Arany rendelkezik, — valamint a természetélet titkainak ellesése, mi a legelevenebb mozgalmasság elővarázsolására képesít és magának a valóságnak nyújtja impresszióját egész közvetlenségében. Mikor olvasom, hogy a lemenő naptól felgyújtott Murány sziklái mint égnek ki, mint dűl az egész vár romba, — a Duna partjára érzem magam ragadva és látom Budavárt régi templomtornyával, amint az alkonyat árnyalatában óriási romnak alakul át.

A mezőn úgy szeretem nézdegélni, mint változik a napfény és árnyék hosszú sáva: hogy lássam, csak Aranyra kell nyitnom. A sötét semmivel is rembrandti világítású képeket alkot: »Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még, s bujdosik egymásba sok fekete árnyék«. A fény és árny változása, mit festő nem fixirozhat, a megfoghatatlan, a tűnékeny van itt a költő hatáskörébe lebűvölve. Képzelete a legcsekélyebb érintésre csak úgy

**) Murány ostroma.

ontja a színek játékát, egész a kápráztatásig, a legmerészebb metaphorákat alkalmazva: azt, hogy Piroska megízleli a bort, így fejezi ki: »Márt nevető rózsát aranyos fényébe«.

S olvasom e sorokat: »Lovakon a szerszám futósó világa ragyog, szélylyel az árnyékba fényel
lővell tűzként s vissza, ha nap rá néz, meri nézni
büszkén,« — szemem elbénúl, mintha tündöklő fénynek sugara szúrt volna bele. Nyilvánvaló ilyenkor, hogy költőnk fantáziája, mely egyáltalán ritka fokon mutatja az érzékek fejlettségét*), nem annyira lelkünk húrjaihoz, mintsem érzékeink idegeihez hatol itt.

Olyankor, midőn az egymás mellett akarja leírni, közömbös arccal, en passant Lessing híres kánonának egész sereg példát szolgáltat a legdrámaibb leírásokból. A nemesi címerképek enumerációjánál az alakokat mind időbeli egymásutánban, az illető attitűdében lépés pillanatában tünteti fel. Egyszer meg ki is jelenti, hogy az Achilles paizsának költőjét akarja követni: »a készülést mondja inkább végig«. Ilyenkor rendszeren annyira kiaknázza a költészet varázserejét, hogy majdnem érinti azt a határt, hol a szemfényvesztés kezdődik: Etele laka már nem toll rajza, hanem véső faragványa; mintegy sorban látjuk a véső alól kikerülni az egyes mozzanatokat. De költőnk nem elégszik meg a térben létezőnek leírásával, a térnek negatív elemével, az ürrrel is ép úgy remekel, mint a színeknél az árnynyal. Hogy Buda, midőn öccse haragosan faképnél hagyja, sóbálványgyá változott, ez költőnknek nagyon közönséges, elhasznált metaphora volna; ezért a soká áll ott-hoz

*) Arany Keats-szel látszik versenyezni, midőn megérzi a tiszta ágyszagot, a lépesmézen a virág zamatját. Zenei érzékének fejlettségéről szólni, banalitás volna a technika ily virtuózánál, ki minden hangszeren játszik.

mellékesen vet oda egy vonást, melytől az egész meg-
 éled: »nézte üres helyét«. A legbanálisabb modor
 egy kis változtatással, ime, művészi, új fogássá alakult.
 Néha épen víziószerűleg népesíti be az űrt, így, mikor
 a Buda-pártiak rémületét érzékíti meg: »Valahol meg-
 gyűlnek, egy gyel az ott levők feje több, mint ott van;
 nem látja sok ember, de ki látja, szörnyed: Etele arcát,
 a bosszúáló szörnyet«.

Tennyson Enoch Ardenben ugyane motivumot hasz-
 nálja Annienél: »A fooststep seem'd to fall be-
 side her path, she knew not whence; a whis-
 per on her ear, she knew not what, nor loved
 to be left alone, at home, nor ventured out alone«. Egyszerű,
 természetes rajz, finom pathopsychológia; e
 szorongás magyarázatául Tennyson megjegyzi: »Such
 doubts and fears were common to her state, being
 with child«. Mindenesetre egészen más világba té-
 vedtünk összehasonlítás végett, de ép ez éles ellentét
 teszi annál érezhetőbbé, mennyire inkább csak szinpadi
 hatássá törpített Banquo-jelenet az Aranyé.

De költőnk a szini hatásnak nemcsak ily nyersebb,
 majdnem látványosságszerű oldalát kísérti meg: arra is
 határozottan törekszik, mi a szinművészetnek kizáróla-
 gos tulajdona, a mimikára. Arany maga említi és pedig
 hibáztatva, hogy egyik művében »a cselekményt min-
 denütt drámaivá akarta tenni s érzelmeket, indulatokat
 apró részletekig festeni, mintha leírhatná a költő, mit
 a színész mimikájával tud kifejezni«. Igaz is, hogy ezzel
 a kísérlettel a kérdéses műben*) csak annyit ér el, hogy a
 festő-műtermeknek mozgástanulmányra szolgáló bábjai-
 hoz hasonló alakokat mutatott fel díszes costumeben.

*) Murány ostroma,

De máskülönben nem ismerhetni félre, hogy a mimika-utánzás költőnk művészetének már kezdettől fogva lényeges eleme. Valóban ahogy Arany alakjait leírja, az már több, mint amennyit az elbeszélő költészet kíván. A színművészettel versenyez, midőn az illető mozdulattal járó, mulékony külsőségeket ragadja meg s fixirozza, a legmerészebben kombinált szóalakzatok segítségével. Nem azt a »*beauté féerique*«-et, »*beauté insaisissable*«-t értjük, melyet Montégut Tennyson nőalakjainál kiemel és mely ama mozgásokból, attitűdeekből, futólagos jelenségekből áll, mik a *personne morale* érzéseinek s gondolatainak, szóval a léleknek külső járulécai. Aranynál a »*personne physique*« áll előtérben, a testrészek izmainak gimnasztikája. A homloknál, hogy fönt kezdjük, a redőzések szokott rajza mellett még blzonyos fény-visszaverődés sem kerüli el figyelmét, — például amint a figyelő homloka fényével a beszélő felé fordul, vagy amint az értelemnek úgy szólva megvillámlásakor, a homlokon kivillan az észnek fénye. Legjellemzőbb az, ahogyan a legkifejezőbb orgánusmot, a szemet használja; néha az egész fiziognómiát általa festi, úgy hogy a szem egy-egy könnytől olvadtan a lélek tükrévé lesz. De még többször adja a szemnek csakis fizikai életét, mimikáját. A távolba néző szem fénylése, meglepetéskor a szem nagyobbá válása, a feltekintő szem héjának felvirradása; a farkasszemet néző kemény visszanézése, a ravasznak szemfehér forgatása, az elnyelő pillantás, az átszűrő tekintet, mind többé-kevésbé a fizikai mozzanatokot állítják előtérbe a lélek visszatükrözésénél: ahogy Arany letűzi e mozzanatokat, inkább testiek azok, mint lelkiek. Még a szemöldököt sem felejtí és pedig nemcsak amint az indulatoktól keményen összerándul, hanem olyan egyszerű alkalommal is kiemeli ráncolódását, minő az éneklés. Esetleg az orr-

cimpák játszásáról is megemlékezik. Az orcák színváltozása, a véredények megtelése már közönségesebb, használtabb motívum; de költőnknel nemcsak szerelemtől hajnallik meg az arc, nemcsak bosszankodás kergeti bele a vért: Toldinénak elég leendő unokáira gondolnia, e benső, titkos gondolattól is »elpirul, tüzes lesz halvány arculatja«. Sőt az ajakkal, ezzel kifejezősége a szem után következő arcrésszel is képes a legrejtettebb lelki állapotnak ábrázolására: Piroska, midőn meg nem nevezett vendégével előre dicsekszik férje, »vére hagyott ajkát emelé tiltóra«, szívdobogva sejtven meg a vendég kilétét. Az ajk elsáppadása beláttat Piroska lelkének mélyébe. Erzsébet királyné, e fagyos szent, azzal fejezi ki új udvarhölgye iránt tetszését, hogy lágyul szeme éle s fodorodik kissé sovány ajka széle«, amint térdeltéből felintli. Vegyük ehhez, hogy a duzzadó állnak, a tokának szintén jut szerep, pl. a dac érzékitésére. (Toldinál.)

Ugyanily határozottsággal jelentkezik költőnknel a plasztikai attitudeekre törekvés. A fla baját tudakozó anyának »rezgő szava, képe, testoda hajlása: mind csupa szív, részvét, bizalom forrása«; a költő itt egészében akart adni egy attitudeet s akarta feltüntetni ezzel az anya odaadását. Szintúgy korholáskor a pattogó hang, kissé piruló orca mellé, karemelintés járul, a magatartás kiegészítése végett. A legelhasználtabb, majdnem szinpadias állás sincs mellőzve, minő a rossz hirt hallóé, ki »elfordítja fejét, hátranyög és jaidúl; emeli a hirnek két tenyerét paizsul«. Nincs a legközönségesebb sem, minő a kicsinylésnek légyhajtó kézlegyintése. Csak-hogy Arany nem marad ennél az egyfajtájú technikai remeklésnél, — ez attitudeöknek úgyszólván külső pszichológiájáig emelkedik. Vannak ugyanis bizonyos lelki állapotok, melyek csak sajátos, ösztönszerű mozgalattal nyilvánulnak, és melyek épen megszokott ter-

mészetességüknél fogva már finomabb észrevevő tehetőséget igényelnek. Így mikor valami az embernek hirtelen eszébe ötlik, ami után addig hasztalan tapogatódzott elméje, — ez ily mozdulattal szokott járni: »Hirtelen az öklét üti homlokához, szeme összebb rándul, egy pontra sugároz«, mely lelkében van, és fejét hátraszegi. A semminek, az ürnek gyakran jut ez esetekben is szerep, — így aki a távollevőt fenyegetve, a semmit fenyegeti szóval, karral, — ilyen a duzzogó harag, mely az ellenféltől elfordul és görbén a semmibe néz. Van valamilyes felindulás, elmélyedés, melynél megesis, hogy kezünk öntudatlan babrál*), — a lélek nem ér rá gondot viselni rá és az a testrészt, mint neki lóditott hinta, csak himbálódzik, cél nélkül: ez a mozzanat gyakran előfordul Aranynál. Gyöngyvér urának háttal fordulva zsörtölődik, »ide-oda keze holmit gyorsan rakván«. Buda meg ráförmedtében a földet döföli botjával. A vén gulyás, kinek halált találtak említeni, elnémulva, elmerülve: »néz sokáig a padlóra s döföli az ónos bottal«. Az öreg Bencze is, amint sírva akar fakadni, szótlan ültében, keresztetket ír körmével poros bocskorára...

Igy vezeti vissza költőnkét művészi alaphajlama a genrekép stíljéhez, s így juttatja őt az erős élethűsége törekvés a német-alföldi festők prózaiságához. Az alvónál a száj végén kicsorduló nyál, a kapanyél erősebben tartása végett a tenyeren eldörzsölt könny, az ivó, amint nyelve mellé önt pár kortyot, a hallgatást magára erőszakoló, amint mutatóujjával befogja ajakát és »a köhögéstől is türtőzteti magát« — e túl pontos,

*) Ennek függelékéül említhetjük az álhalott feléledésének művészi rajzát: amint a feléledő leplén, saját tetemén motoz, s egy-egy sóhajjal könnyit keblén.

aprólékos másolások mind csak logikai következmények a vázolt iránynak. **)

Az egyes testrészek mozgásának meglepően pontos visszaadásából már előre sejthetni, hogy költőnk nagyobb mérvű, egész testmozgásokat is kedvel. Ezek különféle változatai nála csakugyan egytől-egyig a legfinomabb árnyalatnak megfelelő kifejezéssel rendelkeznek. A magyar táncot egy költőnk sem tudta annyira a maga szeszélyességében rajzolni; sem az állati mozgulatok alakzatait, mikre különösen vadászkalandok mesélése nyújt alkalmat. Még hasonlataiban is, ahol lehet, az állatvilágot hozza elő; így a természet festésében: az arany-sugarait elöntő nap neki páva, mely tollait berzenti. Gyakran lelki állapotokra is alkalmazza az állatok mozdulatait. Budának: »mint sas fészkebe, ha idegen sas szállna, verte vadúl szívét az ijedtség szárnya«, Piroska lelövött gerleként vergődik sebeiben, Ilda haragos, berzent galamb, kit úgy kell édesgetni. Külső mozzanatoknál pedig épen rendesen használ ily leírásokat: Tarnak, amint a lovagok rá akarnak támadni, »ide-oda vizslat szeme, mint az ebnek, ha sok erős kuvasz nekiesett egynek«. Ilyenkor néha a fizikai hűségért még az illető állatnak conventionalis típusát is képes mellőzni: a megriadt Tar neki őz, mely »visszagurul mintegy teste körül s száguld«, — a felsikoltó Piroska ölü, héja stb. (Az őz kedves, szép, állat; az ölyv ragadozó madár.) Ez állathasonlatokat egész tömegek rajzára is kiterjeszti: hadgyakorlatoknál a harcfiak, »mikép nagy foltja sereges madárnak, mind sorba verődnek, mielőtt leszállnak«; a felbőszült lovagság »bőszült gulya«, mely

**) Arany a Dorfpoesie erős prózaiságát itt-ott a tárgyban is követi: v. ö. midőn Bencének házi szereket kommandálgat, vagy a magyar, főleg a lacikonyhának leírását.

»vérszagot érez, bömbölve fut össze a klontott vérhez... látszik, de nem hallik fogcsikorgatásuk, s amlint nekidőlnek, recseg a nagy korlát«. Budának vészt sejtő felei vihar közeledtétől bokrosodó ménesnek rajzolvák, s ezt a »pusztai képet: vihar előtt« bármely művésztünk irigyelhetné; az állatélet ily ismerete csak alföldi embertől telhetik, aki egyszersmind erős drámai érzékű költő.

A tömegek rajzához értünk: ezeknél ítélhetjük meg Arany művészi fantáziájának tulajdonképeni mértékét.

Két helyet idézek, melyek egymást kiegészítik. Egyik az, hol a daliáktól lejtett toborzónak végét várja a leányság, mely »mint egy rózsagyepű úgy ül, szemükből ragyog a szomjú kívánság; köntösük szegélyét a vig zeneszóra emelgeti piros papucsoknak orra«... E képben van valami keleties, érzéki szinpompa. A másik hely, a hajnali kalandra váró lovasságról szól Prágában: »Arcukat ingerlő hűs levegő hajtja, születik páncélon egek új harmatja; de belől izzó szén levegőt lehelnek, tüzel a szem s magva dörömböz a mellnek«. Ha nem volna oly raffináltan művészi, azt kérdezhetnők: nem a nagy epopoeák világából zendül át e hang?

És épen e két helyet kell elfelednünk, hogy megítélhessük költőnk rendes modorát, mely nem a Vörösmartyé többé. Röviden összegezve megjegyzéseinket: Vörösmarty ihletve teremt; Arany józanul kombinál; nem is annyira divinál, mint észlel: — Vörösmarty inkább fest és a színvegyületek ragyogására van főgonddal; Arany inkább rajzol és az alapvonalakra figyel, még metaphorálban is erősen plasztikai. Azért, ahol Vörösmarty nagy, mint a történelmi tableauknál, ahol a részleteknek elnagyoltsága is megjárja és a mozzanatok kiszínezése, meg a távlat a fő, ott Arany nincs otthon. Ő sokkal bizalmasabb közelbe szokta hozni tárgyait; en-

semble helyett a részleteket iparkodik pontosan kidolgozni: ezért díszesebb képei meglepnek ugyan pompájukkal, de lelkünkben nem alakulnak össze egy egészbe.*) M á s k ü l ö n b e n m e g n e m i s i g e n s z o k á s a k é t - h á r o m a l a k n á l t ö b b e t á l l í t a n i e g y s z e r r e e g y m á s m e l l é ; h á t t e r ű l s e m h a s z n á l r e n d e s e n t ö b b e t , m e n n y i l t a z á l t a l a s z á n d é k o l t b a s r e l i e f k i v á n . N a g y o b b , t ö m e g e s e b b r a j z o k l e g f e l j e b b c s a k o l y t r é f á s s ű r g é s - f o r g á s m o d o r á b a n s i k e r ű l n e k n e k i , m i n ő a c s e h o r s z á g i k a l a n d e l b e s z é l é s e .

Egyáltalában véve, Arany nem annyira elragad, mint meg hat, — nem képzeletünket gyújtja fel, de szívünket zsendíti, s ha el-el is talál érni az ábrándképek küszöbéig, lassan visszatér a valóhoz, az élethez. Nincs meg benne Vörösmartynak germán befolyást eláruló fenséges fantasztikussága, sem Petőfinek majdnem szláv szilajsága. Nemzetünknek józan csöndessége, mely még szalmatüzében sem túlélénk, — egyszerű, de mély érzése, — flegmatikus konzervatív természete, mely az életet sajátos humorral tekinti, — mindez Aranyban van meg a legtisztábban, s ezért ő a legmagyarabb nagy költőink trifoliumában.

*) V. ö. Daliás Idők. Toldi szerelme, Mátyás dalünnepe, melyről Arany meg is mondja, hogy a bevonulás rajzát »bizonyos efféle látványosság gerjeszté» benne annak idejében. Említsük meg végül Toldi temetésének rajzát, melyben a komor melankólikus pátoszt szintén a genreképies stíl bénítja, mert túl közel hozza s az egésznek nagyon kiterjed egyes részleteire.

Harmadik rész

I. Az indulatok festése. — II. Férfialakok. —
III. Nőalakok.

I.

Arany alakjainak megjelenését, mint láttuk, bizonyos külső realismussal tünteti fel: szintígy juttatja érvényre a fizikai elemet a belvilág rajzában, nem annyira magasabb szenvedélyeket, mintsem elemibb indulatokat ábrázolva és e közben a lelki érzelmeket is testi érzések formájában tüntetve fel.

Az állatiasság legrikítóbb képeivel sem habozik foglalkozni. Elénk állítja a búcsusoknak völgykatlanban dözsölő sergét, melynek »tűzvilág s buta kéj vöröslik« arcán, — Toldi dohos tivornyáját, a borpocsolyákkal, a részeg dühtől sirvafakadt szajhákkal, trágár nóták, káromkodás, röhögés pokoli zajával, — a bordélyok »dögletes kéjét«, mibe az elhagyott nő hurcolja férjének nevét, úgy hogy koldus gyermeki is megköpi útfélen. A kéjdüh veszettségnek ad hangot, mely ki nem elégítve vad bosszúval üvölti foglyának: »Eleven rothadsz meg, nem lesz soha másé, ha enyém nem tested.« A végfeloszlásnak undorító képét, csaknem hullaboncolásig részletezi, valamint mindig kedvtelve foglalkozik a halállal, főleg az

erőszakossal. A szélütésnek pontosabban kivitt rajza, mint Toldinál, költői lehetetlenség: a homlokér kidagadása, az ajkak elszederjesülése, a szemfény megtörése költőnknek még mind nem elég: figyelme kiterjed az izmok tágulására is, — a testnek, a lélek e könyvtáblájának tökéletes szétmállását adja. Az agyondobás, kegyetlen minutiositással, iszonyú genreképies metaforával hozva közvetlen közelünkbe: arról beszél ugyanis, hogy a test, mint olajütőben szétmállik s az összetört hús vérolajt ereszt. A kivégzés lakonismusa sem lehet borzasztóbban gyors menetű, mint az ilyen: »Megragadá Vesszős Fülöp az ajtónál — s most a merész élet nem egyéb vértónál.« Még egy Széchy Mária is tetszelegve merül el a kivégzés eszméjébe: «Tudja-e a dölyfös fogoly, mi a halál? Képzeli-e fagyos ölet, mely rája vár? Nem borzad-e vissza, nem fázik-e vére? Nem vágy melegebb kar hév ölelésére? Hah, tudja-e mi az: ott állani szembe.... zugó füleiben hallgatni az eret, mint háborús örvényt szédült feje felett? Egyszer suh... az érnek szétpattan a medre, kiront a piros vér tóvá kerekedve, de míg az utolsó csepp vér is elakad, szenved... ki mondja meg, miféle kinokat?» Csak nem fogjuk elhinni, hogy a nemes várurnő tud ily hóhéri gondolatokban gyönyörködni? Inkább a költő beszél itt helyette, ki a leíró remeklésre kínálkozó alkalomból félre tolta bábját és maga vette át a szót helyette. (A hangutánzó suh naivsáig menő realizmus.) Vagy elhithetjük-e a jó öreg várnagyról is, az ilyen beszédet: «kiomolhat véred s asszú hamvaiból kihalhat a féreg...»?

A lelkiállapotok közül szintén azokat szereti, melyeknél a lélekre hirtelen mért ütés a testre is kihat, s ezt mintegy elbénítja, vonaglásba ejti. Durazzo észrevéve, hogy ütött utolsó órája: «elképed, ... haja mered, makog is, de torkán szava görcsbe fullad.» Budának Etele közeledtére, «haja merevedni sisak alatt kezde, há-

lója halálnak szemelt környepte.» Toldi György mikor a célpontnál látja gazságát felfedezve: «veresebb lőn a főzött ráknál, homályosan látott a szép napvilágnál, a fargott képek táncoltak körül, csak kicsibe mult, hogy le nem szédüle; aztán egy hidegség végig futott rajta, — fázott, meg is izzadt, elsápadt az arca.» Még a legegyszerűbb, közönséges mozzanatoknál is, minő például egy beszédet követő pillanatnyi csend, ily nagyban dolgozik költőnk és ez «ámulat percének» leperdültét mint az egész testi szervezetnek elbénulásából felocsudását, a megakasztott gépezetnek újra megindulását jelzi: «Csak az ámulatnak mult el az a perce, míg tépett fonálát köti az ész össze; csak a míg a füsti elszáll, mikor lőnek, visszajön hallása a siketült főnek.»

Legszelidebb esetben azzal kísérletez, hogy az illető lelkiállapotnak megfelelő fizikai érzést adjon vissza pontosan. Tudjuk, hogy a sírni akaró orrában valami facsaró érzést érez, mielőtt könye kicsordulna: Arany ezt az orrtekerőzést korántsem tréfásan használja fel, hanem oly művészieskedéssel, mely naivság alá rejtőzik. Midőn az éjjel hazalopózkodó Toldi kétségbeesett anyjától búcsút vesz és könyeit nagy nehezen türtőzteti, érzését következőleg magyarázza költőnk: «Mintha tűt szúrnának orra cimpájába, vagy mintha alatta reszelnének tormát, — tekerő nyílalást érze olyan formát.» Sőt orvostani logikával kíséri a lélek érzelmeinek fizikai hatását a következőkben. Toldiné, amint fia után búsul, nem bír elaludni, míg a hideg ki nem rázta fájdalmában: az álom tehát — írja Arany — hideglelés képében «furá magát be tarkójába hátul, futkosott sarkáig s vissza a sarkátul; összezsibasztotta, elrészegítette; ennyibe került, míg elszenderítette...» Betegség rajzát adja tehát itt költőnk: máskor meg a legidealisabb érzést rajzolja rokon módon, — a szerelmet, mely előtte úgyis csak «a vérnek hul-

lámzó játéka.» Széchy Máriának szerelmi hánykolódását «csiklándva metsző lelki fájdalmak fázlaló hevével» tolmácsolja; maga is kételkedve kérdezi: «Tán csak álmatlanság vett hatalmat testén, a miatt lön roszul, forró lázba esvén?» Ez a szerelemnek oly pathológiája, melynek útja már a nemi élet körébe vezethet. Anyai fájdalom és szerelem Aranyánál, mint látni, hideglelésszerű, testi állapottal jár.

A realiztikus szellem még a stylusra, a képekre és hasonlatokra is kiterjed. Buda, saját nejének mondasaként, «egész nap ásit, ülvén gondolatok here záptojását.» Lajos bánkódva sóhajt fel: «Igy az egész boszúm véres buborék volt; elpattana; most már helye csak egy vérfolt.» Toldinak: «nagy mérges kelevény szívére szökellett; — szive a benzápult sok ronda gyönyörrel, teli sok önváddal, nagy lelki csömörrel.» A hasonlatok is mind ebből a kategóriából valók. A háboruban a harckiáltás oly léleküdtő: «mint reggeli hús viz, álmos, tunya arcra.» A következők a chirurgia körébe tartoznak: «Holt seb hely is érez idő változásán.» «Mint eleven seb sa jog, melyre balzsam helyett irgalmatlan orvos szíta izzó szenet. Mint fájdalma eláll tűzbe hozott tagnak, de ha megpihen rá, kétszeresen szaggat.» Az utóbbihoz még ezt toldja Arany: «vagy mintha ki búját öli este borban, az veszi fel másnap keserű mámorban.» — Ez a borosság legkedveltebb hasonlatainak is egyike. Toldinál többször valósággal is megtalálni ez állapotot, — viszont hasonlatként van alkalmazva Lajosnál: «mintha most ocsúdnék buta nehéz bortól, oly érzés, maradt fenn a boszú mámorból.» Szintúgy Wesselényinél: «Mintha meg lett volna verve kemény bortól és most józanodnék zavaros mámorból.»

Sőt mi több, még a természet festésébe is átviszi Arany e realismust, e pathologiai vonásokat. Így azt,

hogyan fagyott, következőleg fejezi ki: «A föld vére össze fagyott csonttá; — hogy az erdőn a szél átzúgott: «széltő az erdőt gyors láz kilelte,» — hogy villámlik: az éger lángsebek nyílnak, majd: «vonaglik a felhők idege»*.

II.

A férfi alakokban jelentkezik legszembeeszköbben legdurvábban az indulatefstés realizmusa.

Arany ritkán merül a szív rejtekeibe, ritkán szöveimerészebben a lélek szálait; az örvények mélye helyett inkább marad bizonyos alapindulatoknál, melyek egyszerűsége a mai kor regényíróinak complexitásokat kedvellő modorával szemben, inkább a görög klaszikusoknak egyszerűségére emlékeztetne, csak hogy nála akárhányszor csak alapindulatok, s nem alapérzelmek játszanak főszerepet. Egy alkalommal Byron hőseire kellett utalnunk: jegyezzük meg most, hogy köztük és az Aranyéi közt éles temperamentumbeli ellentét található. Byron emberei epés vérmérsékletűek. Aranyéi sanguinicusok. A tulságos vérmesség mintegy Shakespeare betegeire emlékeztet, hogy Taine kifejezését használjuk, de lényeges különbséggel. Shakespearenél az állati élet fejlettsége pusztán arra való, hogy a roppantul hánykolódó léleknek erős hüvelyül szolgálhasson, — a testi mintegy csak tenger, mely a felette zugó szellemnek viharütései alatt dobja fel hullámhegyeit: Arany rendszeren a physiologiára fekteti a fősúlyt, az indulatokat

*) A Bolond Istókban (1. ének) hosszasan kivívve ad rokon képet magasbb fajtájú, de lényegében azonos művészettel: »A felhő szívében tüzfájdalomként gyakran átnyilallik egy-egy villámlás, mire a felleg kinnmoraja hallik.«

physiologiai hatásukban rajzolja leginkább. Így fő alakjában, Toldiban.

A monda maga is vasgyúrónak ismeri. Ahogy Arany újra alkotta, teljesen ráillenek Tennyson szavai: a huge human beast of boundless savagery. Vadsága egész a vérengzésig megy, reszket a harcért. Éhezi az ellent, a zsengejét ő akarja lelegelni, még akkor is, ha csak oly kalandra szólítják, mely nem ígérkezik véresnek. Milyen visszafojtott fenyegetés minden szava, mikor Tarnak jó bánást ajánl a nejével; főleg, mikor meghívását visszautasítja; csak bámulni, hogy már most szét nem tépi azt a hitványt. Dűhe, ha kitör, árvíz mód seper el mindent. A búcsusokat meglátva, rögtön elfutja, elragadja a méreg: »ostorával üti őket hátba, szembe, hason, képen; döfi vasöklével, rugja tova lábbal; verdesi egymáshoz, markolva nyálábbal.« Így teríti le az orgyilkos zsoldosokat is, hogy »az dög módra hever keresztül egymáson.« Vén korában, mikor már sírját ássa, alig hall az idegen lovagról, kiugrik a gödörből és rengeteg ivások közt készül »vérboszújára.«

Ily alaknál természetesen gyakori eset az, mit kölönk egyik legjózanabb alakjánál (Wesselényi) így fejezi ki: »indulatvihartól elborúl az elme.« Toldinak valóban mindegyre fel-felörvénylik vére, agyába tódul, elfutja szemét: »mint a tüzes menykő át jár agyvelején egy ösztön.« Csak a pusztá gondolat is elég, hogy minden csepp vére felviharozzék; Lajos királynak, mikor a császár elé kíséri, véresre tapodja a sarkát, zaklatva urát, hogy üthetni-e már? — csak úgy »duzzad a fejében nagy tollu barétja, halántékiba vértolul.« A kriptában Piroskára dől, eleven tűz lelkét ajkára lehelve felmelengeti »hosszú erős csókkal;« midőn a halott felriad: a vér is megaludt, meghűlt benne; hátrafelé dobban, kalpaga ledagad fejről. »De meg

azt gondolja: Hiszen ez csak álom? Nosza álmodjunk hát, hogy hamar el ne szálljon.« Csak nehezen, lassan tér eszméletre. Az ily vérmes természetnek nem lehet más vége, mint a szélütés: mikor öreg korában a királytól vissza jöve házába dühösen betoppan, egyet bömből, fulladozva az asztalra üt, iszonyút, végsőt, arra »megöli a harag.«

A vér felindulásai így homályosítják el Arany alakjainál a józan ész. Ha az indulat nem törhet ki tettekben, az idegek szenvednek roppant razkódást. Mikor Toldit anyja megakadályozza bátyja leütésében: a hős tántorogva megy ki, »mintha most ocsudnék forró hideglázból.« (Ezért oly kedvence ez a hasonlat!) Viszont magának a léleknek sincs más mentőszere fájdalmai ellen, mint az idegeknek ösztönszerű vagy szándékos tompítása. Toldi az álviadal után neki vágtat nagy bánatával a semminek, — hogy a lovaglásban kifáradva, fájdalma csillapuljon: a testi szervezet ilyenkor mint erős ütést kapott gép neki lódul, míg meg nem szakad gépezete. Így marja Toldi kínjában csikorogva a sátorszőnyeg vadbőrét, melyre levágta magát. Így hazajötté éjjelén, hallva, hogy Piroska, ki utána tudakoltatott, már másé, kirohan a viharos utcára: »havas eső csatog, sistereg orcáin«, és mint az utcát a kavargó szél, »úgy söpri alá s fel őt is az indulat.« A Rozgonyi háznak tart, »fejével a falat döngeti és furja«, el-el rohan, majd visszajön és újra kezdi, mígnem dűhe alább száll, és ő a fagyos éjet az utca egy köpadján huzza ki: »nem aludt, zsibbadtság nyomta el csak, kába«. — Mint már említettük, zsibbasztó szerül gyakran használja a dőzsölést: »borban, szerelemben mélyen gázol, eszeveszett fővel bűja erős házán 'dul-ful minden erővel,« mit nála »roppant nagy egészség, nagy erő meggyőz.«

Ne gondoljuk, hogy aki az állatiasságnak, az erős fizikai életnek ily túltengését szereti rajzolni, az a költő csak plastikai művésziességből hasonlítja hőstét egy-egy baromhoz: látszik, hogy világos tudatával volt ő annak, mit fest tulajdonképpen? Ezért, mint a test mozgásainál láttuk, hogy az állatvilág nagy szerepet játszik és egyes lelki mozzanatoknak is plastikai megérzékitésére szolgál: viszont akárhányszor a lelki állapotoknak rendes képviselője.

Toldi legtöbbször természetesen bika: «járása mint komor bikáé», — ivásközben «mint busz bika olykor nagyokat rikkant»; — bujdosztában bika «mely törí a nádat rideg — özvegy utján, egész falu sem bír vele a nagy pusztán»; — vénkorában, mikor az apródokat leütötte, sőt a királyt is főbeütéssel fenyegette: «a becsődült apródokon által iszonyú dühösen a szabadba gázol», «a legénység szétfutkos előle, mintha porkapáló fene bika jönne.»

Megsértődve mint sebzett vadkan «fú veszett dühében»; — fölhevültében megbokrosodott paripa, melyre várni kell «míg a hab telijét elfujja.» A börtönbe alázuhanta után, mivel «ereje kész orvos, vére csupa balzsam»: «mint az erdők viharedzett vadja, sebeit egy-két nap éppé nyalogatja.» A vacsorán, mikor a hitvány Tar nejére üt, majd futásnak ered: Toldi «mint szeme a prédán megállt fenevadnak, vesztegel egy kissé, cimpái dagadnak, de futni ha látja, önkénytelen üldi,» csörtet utána. Vadságában, vérszomjában farkas: amaz éjjel «mint farkas az aklot kerülgeti ő a Rozgonyi házat, — néma hideg kötől dühösebbre láében, körmöli a falat s rugja dühében, úgy őrzi kívül ő a Rozgonyi-házat.» Mikor Tarra lesni belopószik bujdosó helyéről Budára, lelkében «a verszomj kerekedik felül», olyan «mint a csikasz ordas tél idején»,

mely «türi soká a kinos fagyos éhet, de mikor nem győzi, faluba ront bátran, utcai ögyelgőt elrabol arcátlan.» Még a király parancsa is így szól: «Toldi veszett farkast hadszerbe nyomozzák.»

Költőnk ez alakot mintegy kuriozum gyanánt olyan kivételes helyzetben is felmutatja, melyben egészen az állatiasság kerekedik az ember felül: mikor ugyanis a cseh börtön fenekén kétségbeesve «dühé tetőpontján harap önkarjába», majd éhenhalásnak indul, «előre az étket meggyűlöli orra, s visszafanyalodik bizonyos undorra,» «elnyomja az embert benne dühös állat», az őrüléshez közeledik.

Azt vethetné ellen valaki, hogy ha csak holmi léhűtő óriást nem akart a költő, ha vasgyúróból bizonyos fenség színvonalára akarta emelni hőstét, másképp nem alkothatta újra a hagyomány Toldiját. Annál is inkább, mert Toldi a népfia, tehát benne összes hevűkkel kell forronganiok az őseredeti indulatoknak, mert a vér szeszének elillanására nem fejlődött oly alkalmasnak testi szervezete, mint ez a műveltebb osztálynál rendes. Elvégre Toldiban kivétellel volna dolgunk. Azonban Lajos király és Etele a két legérdekesebb férfi alak sincs másképen rajzolva, pedig bennünk azt a roppant fizikai erőt már több lelki erő helyettesíti.

Lajos néha Hunyadi Mátyás lovagi eleganciájára, «szárkásztikus kedélyességére» emlékeztet;*) van benne valami felsőbbbség, mely arra képesíti őt, hogy kellemetlen viszonyok közt is a helyzet ura maradhasson; tud magán uralkodni: de az olasz vérnek nem annyira ravaszságát, mint hevét örökölte. A sértő szó hallatára, valamint

*) Kemény Zs. Arany más alkalommal is használja ezt a jellemvegyítő módszert: Széchy Mária például egy-egy amazoni vonásával Zrinyi Ilonára hasonlít stb.

a Toldi szive hallhatólag megdobbant és égő katlanná vált, úgy viszont Lajosnak képét láng csapja meg, felugrik, kirúgja a székét, «guzsba facsarodik egy in a szívében», alig «hihet zúgó füleinek.» Csak aztán «csillapodik vére és derül méltóság a viseletére.» A fájdalom hatása nála is egészen az idegek bénulásáig megy, — mikor öcscsének halálahírét olvassa, «lehanyatlik búsan egy nagy zsöllyeszékbe, a könnyü levelet sem bírja kezébe.» A bosszú kegyetlenné, jogtalanná teszi: Durazzo, szerelmének elrablója ellen oly hévvel szól haditanácsában, hogy «arca neki sápad, szeme vadul ége: néztek az urak rá: mi ez? oly szokatlan! soha még nem látták ilyen indulatban». S csak akkor mernek közbeszólni, «miután csillapodni látszott, arca pirosabb lőn, cimpája sem játszott.» A legelső alkalmat zsarnok árulással ragadja meg, hogy a gyűlöltnek fejét vétesse, bár saját vezérei vetik szemére igazságtalanságát. Bánkodásakor aztán nem alaptalanul von párhuzamot a saját tette és a Toldi boszuló gyilkossága között. Máskülönben igaz, hogy szellemi fölénye kérdést sem szenvedhet: a legválságosabb pillanatokban tanúsítja ezt. Így mikor egykori szerelme jelenik meg előtte csábító Armidaként, a végső percben hirtelen keresztüllátja a cselt, hirtelen megszólal benne az ész szava: «visszaparancsolja ifjú tüzes vérét: megösméri a nőt... férjgyilkos testvérét!» Mily messzi esik azonban így is az igazán nagy alakoktól!

Etele tartoznék tulajdonkép eme nagyok közé. Tényeg Etele az egyetlen férfialakja Aranynak, mely már bizonyos távlatba van helyezve, bizonyos nymbussal van körülvéve; az egyetlen, mely néha megragadó fenséggig emelkedik fel s melynek vérmérséklete már az epéshez közeledik: ereiben az elfojtott indulatoknak egész tengere pihen.

Egy tekintetében több vesz rejlik, mint a legtaj-

tézköbbs fenyegetésekben; szeme oly kegyetlenül ontja a vilá-
lámkat. A természet mindazt az erőt, mit Budától elvett,
reája ruházta; a két testvér úgy viszonylik egymáshoz, mint
fejedelmi oroszán meg egy vénülő bozontos eb, melynek
mormogó fészkelődését az jóakarólag tűri, fönséges nyu-
galmában. Etelében már mutatkozik a léleknek az a túl-
áradó szenvedélye, mely megfelelkezik a fizikai létről és
képes az érzelemben megsemmisülni. Etelének el kell hin-
nünk, hogy mikor ezt mondja nejének: «kedvem lenne ma,
hogy öleden meghalljak» — nem túloz nagyzó szavakkal.
Valódi szenvedély ez, mely nyugodtságában hatalmas erőt
sejtet; nem úgy mint a passívvul viselkedni tudó Toldinál,
ki az eljegyzési ünnepen éltlen-szomjan ül egy alsó asz-
talvégen, csak néz-néz, az «édes méregitalt» nyelve,
«gyönyörű Piroskán odavesz a lelke.» Etelében aztán szint-
úgy fel-felörvénnylik a vér; bár ő ez indulatvihar alatt
sem vesztí el teljesen önuralmát. Egy oly kislelkű semmi
emberrel megférhessen, minő Buda, nem csekély lelki-
erőre van szüksége; nem csoda: ha tehát fellázad néha
tiirelme. Ilyenkor rettentő indulatossága: »felforr hirtelen
a vére, zúgó patakokban ömlí a fejére, mint
malom örvénnyí kété füle s ajka reszket kisé, meg
a szó ís rajta.« De bár »bús felhőként hömpölyög és zor-
don, köde haragjának aznap esík folyton; estefelé tisztul;
másnap reggel maga megy bátyjához kíengesztelődve és
így nagylelkű erőfeszítéssel ő teszi meg az első lépést
arra, hogy a köztük lefolyt jelenet feledésbe menjen.
Nejének megsértése után némán, hirtelen elvonul haza. Mi-
kor pedig a távolban sem nyugszik Buda, egyelőre beéri
megfenyegetésével. A háborúban aztán értesül az isten-
kardja ellopásáról: arca »elsápad, elhal kísérteti zöldd,é,
azután ízzó vér sebesen megtölté,« s ültéből felrándulva
dörmögi: «Haza fogunk menni.» Égszakadás, földíndulás
módra közelg Buda várához, egy szál karddal; a főura-

kat, kik tartóztatnák, «szeme szikrái vissza vadul intik.» Benn a várfalon várja rémült bátyja: a mint Etele »közelebb jó, amint szeme villan, duzzad egész teste, majd rá szakad, olyan — szorúl összebb köztük levegő nyílása, szó nélkül, csak ölü sivással ránt szablyát». Küzdenek. Buda megszalad, mire: «még egyszer üvöltvéen, Etele szökellik, vállközön a kardját belemártá mellig.» Ime Etelét is vérengzésre ragadja az indulat, mint Toldit, meg Lajost; — de őt nem bánkódás szállja meg utána: midőn Gyöngyvérének átkait «tompá sötét hangon» utasítja el neje és fia ártatlan fejről, sorskihívó daccal fordul környezetéhez: «Hun urak mit néztek? Ez csak az én tettem. Megvan!»

Majdnem tragikai pathosszal rázna meg e jelenetet, ha oly operai finale — kardlerakás — nem gyöngítené, — és ha az előzmények eléggé elkészítették volna a kedélyünket. Etele alakjában, mely költőnk lélekrajzolását a maga teljességében mutatja, a szenvedélynek legfőlebb egy-egy hullámhegyét ha látjuk emelkedni, de aztán ismét elcsöndesül a tenger. Korántsem húzamosan emelkedő vihar kitörése az, minek végül tanúi leszünk. A testvérgyilkosságra nem tán szerelmi féltékenység vezet, — sőt még nem is hatalomvágy. Igaz, hogy Etele világhódítónak készül, de egyelőre mindössze egy kis kirándulást tesz, csak csapatait gyakorolja. A végzet misszióval bizta ugyan meg, de azért nem lebeg fatalizmus vésze alakja megett, nem vonzza lépteit szenvedély őrvénye. Buda miatt vall kudarcot missziója: már pedig Etelének olyan teher a bátyja, mit darabig kegyelettel elvisel, utoljára bosszankodva rázza le, vagy mivel a hagyomány úgy kívánta, megöli. Csakhogy*) ez bennünket

*) V. ö. Angyal Dávid értekezését Buda haláláról Abafi Figgőlőjében.

nem megrendít, hanem felbosszant: hogyan tud Etele nagy szívében a méreg ily dűhévé csigázódni, mikor látja, minő hitvánnyal van dolga? és hogyan tudta a végzet az ő kiválasztott hősét ily méltatlan próbára tenni? Bizonyára fenséges volna az anticipatio ama pilanata, melyben egy világtörténelmi misszió eljátszását sejtethnők meg: de Etele alakja mindössze azt a végbenyomást teszi ránk, hogy költőnknek a lelki szenvedélyek hatalmas rajza kevésbé esik hatáskörébe. Nem a regényektől követelhető finom részletezések egymásutánját értjük a fejlesztésben, hanem azt, ahogyan egy eposz-költő is be-bevilágíthat a lélek fenekére és látnunk engedheti annak titokzatos mélyeit.

III.

Ha a férfiakra most a nőkhez térünk át, nem szabad felednünk, hogy nőnél már nem várhatjuk az állatiasság amaz erejét, vadságát. A fizikai élet itt a vérnek nem annyira csapkodásaiban jelentkezik, mintsem könnyedébb hullámozásában, — a feszülő idegeknek nem erejében, hanem ruganyosságában, finomságában. Innen a nagyobb érzékenység, a mélyebb szenvedélyre hajlam, innen többé-kevésbé finom, vagy épp raffinált érzékség.

Arany azonban, ha gyakrabban tárja itt fel a lélek redőit, ha a mély szenvedélyek örvényét is érinti útjában, mégis itt sem mellőzi a fizikum realizmusát, mely annyira szerepelt a férfiaknál, miután lényünk dualizmusa épen a nőben van erősen kibélyegezve, úgy hogy ezúttal is erős adagban vegyíti a lélek psychológiájába a test pathológiáját. Költőnk sokkal többre tartja az élet valóságát, mint az idealizálást; ezért választja női-

ben alaptermészetül a nő lényének prózaibb részét, az érzékiséget: akár egészséges üdeségében, akár démoni csábjában, esetleg néha épen mint a sebzett szívnek gyógyító szerét.

Az első esetet Gyöngyvér, és kivált Ildiko képviselik. E két fiatal asszony a női jellemnek érdekes vonásaival lep meg: hiúk, irigyek, ráncórosan érzékenyek, tettető; kegyetlen finomul értenek a sértéshez, még engedelmességük is sértő dac. Gyöngyvér Budának való feleség, zsörtölődő asszonyka, közönséges kis teremtes; a költő csak egyetlen egyszer kegyeskedett üdőbb színt pazarolni rá, épen érzékiesebb mozzanatnál, a kielégítetlen anyaiság vágyánál, mikor Aladárkát úzve »hő gerjedelemben, csókszomja kidül a nagy fekete szemben«. Ildiko ellenben Etelének méltó neje; benne is van valami fensőbbiség, alvó tűz. Férje szerelmének áradozására nincs szava, de néma odaadása, amint csókra engedi »tüzes orcáját, félig nyílt szemeit, gödrös pici állát, gömbölyű két karját, sima fehér vállát«, a legkéjesebb érzés mámorának hevéssége. Ha férje csatában, ő édes gondban utána »az álom csak játszva kerüli, fohásza galambit férje után küldi; hattyúfehér teste forog a habágyon, a lelke meg uszkál tenger hiú vágyon; apró pihegését unja Aladárnak, körül éjszűrítő nagy kárpitos árnyak«. S mihelyt paripa prüszögést hall alatt, felriad: »Jaj, édes uram jött meg«. »Veti hamar leplét karcsú derekára, minden erén futkos szerelem hangyája, függő folyosón át az urához indul«... Fojtott indulatossága Gyöngyvérrel szemben tűnik ki; mikor ez sírva tartja elébe a sólymát, melyet az Ildikóé megölt. Ildiko kacagva üti ki kezéből s még ő dorgálódzik; hogy pedig Gyöngyvér csak jobban rí: arca lobbog, »szép homloka tetszik vérrel elegy hónak s éles csengő han-

gon kiált rá: »Ne sikoltozz örült, nem vagy mai gyermek!« Férje édesgető unszolására aztán bele látszik egyezni, hogy a saját madarát adja kárpótlásul a sógor-nőnek, feléje lép és solymának »kitekéri nyakát s úgy dobja elébe«. Igazi nőies bosszú, igazi gyermekdac. Csak akkor vesztí el életelevenségét e remek nőalak, ha eszébe jut, hogy neki tulajdonkép Krimhild szerepét kellene játszania; ilyenkor el akarja velünk hihettni, hogy szíve még »régi szerelmének koporsója«, — hogy gyermekét szereti s nem férjét, mert amaz közelebb van hozzá; »teste, az ő teste, vére, az ő vére«, — annyira következetlen lesz, hogy hol férjét szándékozik álnokul bosszúra használni, hol meg fia felnőttére akar várni. Mily kár, hogy a költő a Nibelungen-Lied hatalmas alakja emlékének felidézésével törpíti el őt! De ha e káprázat elszáll, ismét látjuk Ildikót mint szerelmes nőt, boldogságában könnyező anyát: ismét élő-lénnyé, erős illatu rózsává, ruganyos pelyhű hattyúvá alakul vissza.

A démoniség nem Johannában, e férj-gyilkos királynőben lép elénk; az ő alakja túlön-túl nagyolt körvonallakkal marad a háttérben: testvére az, ki egyetlen fölléptekor nemének, fájának minden bűnös csábját eljátszsa. Mert színészkedésig viszi kiszámított ravaszságát, valódi művész benne. Lajoshoz, ifjúkori imádójához jön, hogy férjeért könyörögjön: pedig tudja jól, hogy az már ki van végezve. S ő mégis egész szerepet játszik végig, megragadót, észvesztőt; bosszúja észrevétlenül akar tekerődni áldozata köré, hogy torkához férhessen. Gyászban, diszes kísérettel érkezik, »mintha nem is kérni, hódítani jönne«; tényleg hódítani jön, bűtől s haragtól növelt bájának tudatában. Megkezdli játékát: vár, remél; majd elszédül, dühösen felszökik, átkokba tör ki: majd meg csöndes zokogásra fakad és

»mostani fájdalom s régi szerelem hangján« szól szemrehányólag: »Miért tetted ezt velem?« A háló ki van vetve, egy lépés még s a kiszemelt zsákmány belé csapódik. Csakugyan a művésznő nem tévesztette el a hatását: Lajosban ébredez rég alvó szerelem, s a régi érzelem most belőle tör ki szemrehányólag, resignáló sóhajjal, mert mindennek vége már, — a kiontított vér örökre válasz köztük. S most közelebb hajlik a fátyolos fej, az egész test, — az ajk lehe átérzik, a szem tüze átvillan a fátylon, a következő percben a fátyol fellebben és ott áll előtte a szenvedély démona, hő arccal, fojtottan lehelve: »Mért nem?« — Igazi olasz nő, kinél a kéj és gyilkosság percenként váltakozik, amaz emennek eszközévé szegődik, művészettel szöve a bosszú cselét...

...Egy harmadik nőtipusban, melyet Rozgonyi Piroška képvisel, kísérelt meg költőnk női szenvedélyt öszszefüggő folyamatosságban rajzolni, keletkezésétől, kitörésén át, végső elhalásáig; oly szenvedélyt, mely a lelket felemészítve, fizikailag is megsemmisít. Míg a férfiaknál az indulatok vihara elvonul és ha kisebb-nagyobb mérvben fizikailag is kitombolta magát, a férfi kiheveri valahogy a válságot: itt az indulathevétől a test virága is tönkre hervad. De a boldogtalan szerelem derének e virághervasztása, mit költőnk visszaadni megkísért, nem tán gyors liliomhullás: lassú, kínos az, mint az élet kérelhetlensége. Piroška nem oly ideális, gyorsan elmúló jelenség, minő Szép Ilonka; közelebb áll hozzánk és sokkal tovább marad velünk. Legkevesbé pedig holdvilág-sugárból szőtt sentimentalismus: a Gretchenek, Klärchenek, kik élheteretlen rajongásukban buknak el, nem rokonai, sőt ismerősei sem. Ha az ő szervezete is tönkre megy, akaraterejének küszködése alatt megy tönkre: igazi magyar nő, ki nem beteges, túlérzékeny, kókkadó

természet. Az ő ereiben az élet vére frissen csörgedez, sőt valami dac, passzív megtorlásra hajlam fejlődik ki benne, az élet prózaiságában találva támaszt. Amennyit veszít idealisságból, annyit nyer életigazságban.

Legelőször oly szituációban találkozunk vele, mely közös minden fiatal lányéval: amint szerelme hajnalán boldog s csak egy-egy pillanatra jut eszébe vizsontszeretetésén tünődni. De e szituációra Piroska egyénisége valami üde bájt áraszt. Épen nem elepedésre szánt alaptermészet e kedves, életvidám gyermek; hiszen mint gazdasszonykodik iruló-piruló sürgés-forgással, vendéglátáskor! Még oly erős csapás sem képes egyszerre tönkretenni, minő akkor sújtja, midőn imádottja kegyetlenül másnak dobja oda őt: másnak vívja ki. Sikoltva rogy ugyan össze, mert fájdalmának csak ki kell törnie, de aztán egy hanggal se árulja el szíve baját, sőt »édes, öltő bűnét keblébe zárva, megy az áldozatra, néma kötött bárány«. Egy szavába kerülne, de nem csak szemérme tartja némán, nem is az a végleglemondó önfeláldozás, mely egy perc alatt egy életre rezignál: Piroskának nem Richardson-féle regényíró volt keresztapja. A női büszkeség némi dacot ébreszt benne: midőn néhány lovag, ki a cselt sejtí, könnyeit megbosszúlni száll ki, fájdalmának ezt a jelét is visszafojtja és mintegy megrémülve, hogy szívébe láttak, siet odadobni szavát. Áruló büszkesége maga ellen készíti biztosítani magát. Kínos, lassú öngyilkosságra: »a házasság hosszan emésztő mérgére« szánja el magát. A bosszú eszméje ad erőt erre gyenge szívének: »Elhaljon, de szemelátára; csak előtte haljon, a lelkre haljon!« Az elmúlásban édes fájó bosszút vél rejteti: »Oh, szív csudás önzései!« sóhajthatunk fel, mint a költő felsóhajt néha.*)

*) Murány ostroma.

Egy-egy percre ugyan eltűnik a dac, a büszkeség szívéből. Az a hiú remény kecsegteti, hátha »ő« megbánta tettét, hátha már szereti is? Kész elmenni a királyné udvarhölgyei közé, mert itt remél véle találkozni. De hiába. Végre megtöri némaságát és reszketve, pirulva borúl barátnéjára, kérve, hogy ez rokona után tudakoztasson: ez ártatlan, ügyetlen hazugsággal árulja el szíve baját, amire aztán ő sem mer, nem bír tovább tagadkozni. A kósza hír csak rémekkel tölti el álmait, csak kínját növeli. Hasztalan tűnődik, hasztalan várja, hogy szíve megtörtével élete is megtörjék: a sors gúnyaként »viruló ép élet, ifjú egészség játszik arcán«. A kolostor romantikus magánya, »hol a szívek hallgatva megtörnek«, zárva számára; mert nem akarja sírba taszítani öreg atyját, kinek éltét régóta csak az a »remény táplálja, hogy lesz örököse, unokája«. A gyermeki kötelesség önt lelkébe erőt, hogy ne áldozzon fel mindent önző fájdalomnak. Nem is olyan *aimer-mourir* az élet, az *astolati lyli-maidek* csak az eszmények bűvös világában hervadhatnak úgy el; itt, a való prózájában érzéseinket különböző tekintetek korlátozzák; tán örömet dobnók el terhes létünket, de másoknak is van joguk hozzá, s épen az élet prózája segít beletörödni helyzetünkbe, Piroska is végre megnyugszik. Maga sletteti menyegzőjét, maga is belemerül a kelengye készítésébe: »oh, csakhogya gondtól csillapodnék gondja!« Az utolsó éjjelen ugyan kitör még egyszer fájdalma: most érezi meg a legnagyobb hiányt, az édesanya hiányát. Lánytársainak, kik öltöztetni jönnek, szótlanul engedi át magát, hogy cicomázzák, amint bábúikat szokták; hallja, bár nem érti, amint videran fülébe csevegnek; az álmatlanság, a mult emléke, a reá váró bizonytalanság elkábítja, csak azt érzi, hogy temetni viszik. Az oltár előtt kimondja a végzetes szót, hisz csak atyját látja! —

És aztán megkezdi az életet, ezt a silány földi létet, mely hitvány kúfárként mindig lealkuszik vágyainkból, de utoljára is megalkuszik. Kiegyezik az étellel: megtanulja álarc alá rejtetni a világ előtt boldogtalanságát, »az eskü is immár neki erős gyámol, — az a reménység is, mire apja számol; a vérnek is abban lehet egy kis része, nem epe a mézes hetek ifjú méze«. A *physiologie du mariage* az, mi sebének gyógyító irt nyújt. »És ha talán Toldit soha meg ne lássa, beállhat idővel szive gyógyulása; marad ugyan sebhely, megérzi halálát«. Így váltja fel a szív ideálját köznapiság, így segíti megtörni a szellemet a testi gyarlóság: kétségbeejtően igaz logikája az életnek.

Csak hogy Piroskát balvégzete nem engedi egészen elnyugodni, — nem olyan mindennapi szerepre szánta. Elég kegyetlen hozzá, hogy újra felszagassa hegyedő sebeit, hogy a nagy vérvesztéstől még jobban elgyengüljön, végleg, halálosan. Midőn férje egyre dicsekszik előtte, valaki lesz vendégük estére, Piroska rögtön megsejti: »vére hagyott ajkát emeli tiltóra, de a beszéd elhal, nem veheti szóra. Egész nap az Istent mind csak azon kérte, hogy Toldi ne jöjjön, — s egész nap a szivét mind csak azon kapta, hogyha fele sem jön, meghasad miatta«. Toldi csakugyan jön; átesnek a viszontlátás pillanatán, lassan-lassan belézökken beszédük a kerékvágásba; midőn asztalhoz ülve, szívük ételtől-laltul zsendül, Piroska is szinte »megfeledé hosszú örök búját, élvezi mit a perc öntudatlanul ad«. Ő, az áldozati bárány ingerkedni kezd: egy önfeledett percben naiv, de férjére annál sértőbb, Toldinak pedig alvó szenvedélyét felzaklató célzással árulja el, hogy ő tudja, ki vívott meg akkor az ő kezéért, — és ezzel elárulja szive titkát is. A legkínosabb helyzetet idézi elő, minőt csak gyermeki tapintatlanság és női érzékenység idéz-

het. Mintha nem is maga, hanem egy idegen hangja csengne fülébe, mikor megszólal; szavaira aztán oly rettegés, majd rezignáció fogja el, mint ki önkénytelen mérész lépést tett s rá rögtön megérzi, hogy e lépéssel mindent elvesztett.

Mikor pedig Toldi a hitvány férj után rohan, hogy megbüntesse, Piroska eléje lebben, ölébe omlik: »mély fekete szemmel néz rá föl ijedten, kérve, szerelemmel«. Rejtező orcával türi a bűnös, bűvös csókokat, hallja a szenvedélyes hívó szavakat, s amint haloványan, némán ott remeg: »jól érzi, hogy ellentállani nem bírna«. De erőt vesz rajta szemérme, kibontakozik. E perc emléke még soká-soká »melegíti arcát kárhozatos gerjvel«. »Oh, bujni, pirúlni, a földbe süllyedni, elveszni... de mégis szeretni, követni«. A mult még egyszer felmerül lelkében, hogy kétségbeejtő világosan láthassa most, minő »gyermeki makrancsal« játszta el boldogságát. Minő sors vár reá? »Szeretni szeretve, megimádva, — s nem tudva, bosszúból, szív gyilkosa lenni; a kicsit is bánni, mi az elmúlté lett: hát még egy egész nagy irtózatoss élet!« Mi lett előbbi támaszaiból? Az eskü most hiú szalmaszál; ha »leányi áldozatára« gondol, »meddő legyen inkább, az egeket kéri; s visszára visszálván anya érzeményét, meggyűlöli apja lehető érzeményét«. A jövő nem lehet más, mint: »vagy keserű balsors, vagy örök gyalázat.« Ez utóbbi lehetőségnek már gondolata is vérrel lepi arcát, süllyedésén már is megriad, elszörnyed. »Aján idegen csók pokoltüze gerjed... többé az imádság, érzi, nem őszinte: meg kellene bűnét — s nem bírja, utálni; hazudik, hogy ettől megakarna válni«... Mikor férje késő éjjel haza kullog, jöttére talpig elirtózik, — ha sohasem szerette, most gyűlöli, utálja.

Csaknem Sand Györgyöt juttatja eszünkbe a szen-

vedély e láza. De Piroskában az erkölcsi érzék nem bémul el, a költő ezután gyöngéden elvonja őt szemünk elől; midőnt később viszont látjuk, lelke már nemesen megküzdte harcát; bár »a szegény test, a csatatér, romban«. Mi lett az egykori Piroskából? »Egy kiaszott csontváz, bár idomi szépek, hervadt lilomszál: szárnyait a lélek lebbenti, de vár még«. Most már a sors megszánja, megmenti a hosszas elepedéstől, hirtelen szúrja szíven: mikor férjét megölve hozzák elébe, holtan rogy össze...

Sajnálatainkra, a költő még a sorsnál is kegyetlenebb hozzá és a sírboltban ismét felébreszti, mint áthalottat hogy Toldit s magát elátkozza, — hogy megint visszatérjen az életbe, melyet pedig eléggé megszenvedett. Amint hazaviszik, — örömtelen, szótlán enged magával tenni, csak néha sóhajt fel: »Oh, miért nem hagytok csendes koporsómban!« Mintha csak a költő ideálja sóhajtana e szavakban szemrehányó végbúcsút! Már csak napvilágra kényszerített visszajáró lélek, mely előttünk senyved szét: »ott ég a haláljegy bús képére írva: halovány arcára hirtelen pirossal; nincs már köze földdel, sem földi lakossal«. Még egyszer találkozunk vele, mint már apáca fejedelemasszonnyal, haló ágyán, amint multjával kibékülve készül a hosszú útra és Lajosnak Toldit mentető levelet ír. Ha végig olvastuk e száraz tudósítást, e hideg bocsánatkérést, melynek hivatalos aláírásából ki nem hangzik egy elveszett élet bús története: sietve vegyük kezünkbe Byront, hogy Donna Juliának, vagy Puskind, hogy Tatjánának levelét olvassuk és ismét igaz nőiesség varázsát érezhessük.

Ha az utóiratban mégis ráismerhetni Piroskára, ezt lelki felének, a boszniai bán lányának köszönhetjük. Őrzi, a királyné udvarhölgye ez, kinek ereiben a dellég-hajlatnak hevesebb vére hullámoz. Mintegy kiegé-

szító ellentéte Piroskának. Emez bűját mélyen rejti szívébe, még maga előtt is majd szentségtörésnek tartja feltárni, de azért arcán hordja visszfényét; Örzsinek érzését le nem olvashatni az arcáról, de túláradó szíve könnyítést kíván, s oly bizalommal, őszintén tárja fel keble titkát a zárkózott Piroskának, hogy ez bárhogyan szerezze, csudálja új társát, visszásnak érzi e nagy nyíltságot. Egész alakján vidám hív őmlik el, — senki se gondolná róla, hogy szívét reménytelen szerelem emészti; ő ép oly eszes, körültekintő, amilyen mély szenvedély nyugszik lelkében. Hogy a királyné Piroskát laktársául rendeli, meg se látja, míg az udvar tart; de hogy oszlanak, mindjárt csókon kezdi, szó nélkül viszi-viszi magával, »mint madarat sólyom«, puha fehér fészkébe, szúzi szobájába. »Ott szembe magával hevesen fordítja, kezeit két kézzel széttárva szorítja, néz a szeme közé hosszasan és mélyen, hajolva feléje, hogy ajka odaérjen«. Ajkát ajkához nyomva, kitör: »Szeretlek te leány, — ezt, — ezt a mosolygó, csókravaló szadat: hozzá szemeidben az a mély-mély bánat. Nekem is van egy bűm — nem bű! fagyok, égek; szerelmes vagyok én, szeretem a léget, az álmod, az árnyat, a napot, a holdat, az elérhetetlent, ki sem mondhatókat! S titkolom a légtől, a csapodár szélről, a naptól, a holdtól, az árnytól, a szélről; rettegek álomban, elárul az álom... de nézz ide! nem fáj, egy szisz nélkül álom«. Szól, tűt szúrva ujja hegyébe; Piroska sikoltva elakarja venni tőle, de ő mosolyogva hátrál, felkacag: »Hagyján, hiszen ez semmi, valaha még azt is megmerem én tenni! kedvtelve nézegeti a kicsöppent vérért s édesnek izleli«. — Este oda fut Piroska ágyába, »csöppet sem törődve, hogy a szűz hold látja, öleli, csókolja, gyenge fehér vállát pirosra lehelve«, »ott neki meggyónja szívbeli bálványát... tudja mi lesz

vége, ám hadd legyen!« Aztán maga is rajtakapja Píroskát szíve titkán!... A mai lányok barátkozása nagyvilági önzésnek debutje: Örzsie akár lesbosi szerelemnek illenék ma be. Hisz nincs modorában semmi fádildomosság, — mosolya, csevegése nem hiú irigységének szolgál palástolására. Csupa hév, szenvedélyesség, bár nem az olasz vérmérsék sötét erei lüktetnek szervezésében. Elevenségét, vidámságát Píroskának passzív szomorkodása emeli ki és érezteti meg vele, fokozza a maga akaraterejét; önérzetes szánalommal szól barát-nőjéhez, mikor együtt tündöklnek jövőjükön: »Szabadulás módja nekem immár készen: de te oly félénk vagy, leány vagy egészen: úgy-e, te nem mernél... ily viruló korba? Boldogtalan élj te, menj te kolostorba?«

Píroska nászával mintegy elmosódik, eltűnik Örzsie alakja, később már csak foszlányaiban áll elénk. Halljuk, hogy barátnéjától már mint fejedelemasszonytól maga is fátyolt akar venni, ki-ki jár hozzája: kedve már csak «mint tört tükör apró fénye csillog,» Píroska intő ellenvetéseire csak a tűt említi mosolyogva. Még egyszer találkozunk vele, még egyszer látjuk régi alakjában: mikor Píroska nőies tapintattal akarja Örzsie szívének baját az igazi orvosnak fölfedni, egy utóíratot diktálva leveléhez mibe alig kezd Örzsie bele, észreveszi a cselt: zokogva, kacagva ugrik fel «kiszalad, orcáját kezével betakarja; nincs azután szép szó, ami vegyen rajta»... A sorsnak elég egyszerre egy áldozat. Örzsinek már nem szán oly szomorú véget: Lajosnak az utóírat nagyon megtetszik; hazajövet a szép leánynak, kit a vakbuzgó királyné mint leendő apácát társaságára méltat, mosolyogva csípl meg állát: «Be szép vagy ma te, bús rózsája Budának; mily messze kereslek s mily közel talállak!» A költő érté-sünkre adja, hogy a király aztán csakugyan nőül veszi.

Arany fiatal leányai közt egy van, ki mindvégig egyforma elevenségben marad. Ez Örzsinek magyaros kiadása: Anikó. Apjának bűne ugyan ott sötétlik a múltban, de róla egy percre se lebben fel a fátyol. Anikó körül minden kacag, még a komorság is mosolyra derül; vidám, bohó gyermek, ki az életet könnyen veszi, merő tréfa, csintalan-ság. Ingerkedő kedvére jól feleli bajusz alól a bátyja: «Ugyan anyám, miért is nem adod már férjhez? vagy nem akad néki az egész Sárréten, ki legalább egyszer megverje egy héten?» Milyen kackiás nótával felel erre a férfiak léhaságáról! A végén mintha azt mondaná: «Hátha már ugy unszol bácsi a férjhezmenésre, hát — vegyen el maga!» — Ami mást méla merengésbe ejtene, ő abból elég könnyelmű tréfát űzni; nem érzékeny, sőt inkább némileg fiús természet van benne. De azért sem nőietlen, sem léha; eléggé tud érezni, bár tartózkodó, csak egy-egy pirulása árulja el. Ha szivét baj éri, nem esik kétségbe, szólni is, csak leplezve szól róla, mintha másról volna szó; jö-zan marad, nem veszi el reményét. Mégis nőiessége nagyobb, hogysen amazonná válhatnék; merésznek inkább csak képzeletében az; ha néha épen valami baj éri, jó sorsa segít rajta. Azok közé tartozik, kiket isten jó kedvében teremtett.

Anikó csak typusszerű alak, általánosságban tartva. Nem ismeri az indulatok erejét. Előbbi társai szintén csak töredékesebben láttatták a szenvedélynek egy-egy mozzanatát, még a legrészletesebben kidolgozott alak is — Piroska — hirtelen szakad félbe. Nem is a szenvedély az, mit Arany hosszabb folytonosságban bír rajzolni, hanem oly szelidebb érzelem, mely a nőt legnemesebb oldaláról mutatja. Mondhatni egész költészete ennek az érzelemnek, az anyai szeretetnek epopoeája: ez az érzelem az, mely tulajdonkép nemesíti meg költőnk főalakját Toldit, mint

magát Lajost is fiúi gyöngédsége hozza közelebb szívünkhöz.

De bár ugyanegy érzelemnek keltője, mily hasonlítatlan ellentétet mutat a két anya!

Erzsébetnek különben csak epizódszerű alakja kevés, de erősen biztos vonással van körvonalazva. Valami fagyasztó légkör veszi körül; meglátszik rajta, hogy hajdan egy egész nemzetséget volt képes bosszúja kiirtani; meglátszik rajta, hogy olasz nő, ki fiatalkori hiúságát most öregkorában bigotsággal akarja levezekleni. De azért még mindig a régi: fiát maga ingerli bosszúra, türelmetlenül, vérszomjasan, hogy a másik percben imaórára távozzék, buzgóvá »aláesett képpel«. Vén keze még mindig liliomvítzól gyöngye fehér; kegye azzal nyilvánul, ha enyhébben tud nézni; »se szelid, se metsző« hangon vet oda egy szót, gyémántos hideg, ujjait csókra nyújtva. Udvarában: »bűn érzeni a lánynak,« — »a sok dísz, fagyos és szent pompa« közt csak képmutatást tanulnak. Találóan mondja róla egyik hölgye: »Nem hiszem, élteben fiatal lett volna.« Ha rajta állna, minden fiatal lányt kolostorba zárna, sőt még a hitvest is el tudná választatni, — a fátyolöltés szándéka elég neki, hogy valakit azonnal többre becsüljön. Még saját fia halálát is csak zajos pompával tudja gyászolni: »mintha mindennap egy királyt temetnének.« Toldinéval szemben mutatja ki lelkét egészen: mikor a fiáért könyörgő szegény asszonynak előbb kárörvendő fenyegetésekkel felel, majd sivárabb, tompább hangon inti, kegyetlen önzéssel: »Ártatlan is elvész, bűnös ne lakoljon? Anyasors, hogy szüljön fiat és gyászoljon, — másénál bizony a fiad se kárabb.« Vigasz, balzsam az ő bújára, hogy mással is éreztetheti, az anyai kínokat. Mily igazán, mindent kifejező szavakkal susogja Toldiné kijövet: »Nincs szive!«

Toldinéban van szív: ő az, kiben az anyai szeretet igazán megtestesül. Majd mindnyájan a magunk édes szüléjére ismerhetünk e jámbor istenfélő öregben, ki csupa gyöngédség, jó lélek. Fiáról rosszat el sem hihet, megbántatását általa csak fájdalommal tűri és nem haraggal bünteti; megvan a maga egyszerűségében, csendes, épen nem élelmes gazdasszonykodásban töltve napjait. Sokkal ártatlanabbul együgyű, hogysem a társadalmi prude ildomosságokról fogalma volna, kivált a férfi és nő viszonyának raffinált nagyvilági felfogásáról sejtelve lenne. Sokkal kevésbé ismeri a szív erősebb szenvedélyeit, hogysem átérezhetné: ezért neheztel meg fiára, kinek szerelmi bűját érteni képtelen, miért ijesztgeti őt ilyen semmiséggel? A fiáról szárnyaló hazug hír annyira marja lelkét, hogy maga megy meggyőződni; mikor aztán látja a valót: szülői fájdalmát bosszankodás fojtja el; bátran, pattogva szidja ki korhelykedő fiának társait... elrontóit. Aztán összeszedve családi mátka-ékszereit, velük a királyné elé járul, ajánlékba hozza, hogy fiához pártfogásért esdjen. Midőn pedig csak szidalmazó szavakat nyer, anyai érzelmében még a királynénak is ellent mer mondani, aztán vérbelángba borult arcával, hangtalanul, rebegő ajkkal tántorog kifelé: »görnyedve, ölében kezeit kulcsolván.« Öreg, beteg testével, idegen földön a királyt akarja fölkeresni, hogy kegyelmet, igazságot kérjen gyermekének: csak alig tudják lebeszélni róla, — akkor is csak azért enged, mert már »tele beszéltek« a fejét. Nem a méltóságos, parancsoló matrónák körül való tehát ez anya, sem a szenvedésekben megöszült szentek közül: élete közönsegesebben folyt le, nem ment át hevesebb hánykolódásokon, nem is égett ki, mint Erzsébet, tapasztalásai nem hidegíték el, nem tették tartózkodóbbá érzéseit; ha nagynéha egy kis erélyesség szállja meg, az is csak

erőlködés, mely közel áll a síráshoz. Ismételjük, csupa szív. Minden tette, mozdulata gyermekkori otthonunk jó angyalára emlékeztet, melynek még a távolban is elér gyöngédsége: ima és — cipóba süttött pénz képében.

Ép úgy felismerhető alakjának rajzán a gyermeki kegyelet emléke, mint Piroskán az apai gyöngédsége.

Negyedik rész

I. Politikai és társadalmi eszmék. — II. A költő lelki világa és a szabadságharc. — III. Pesszimizmus, hanykolódás: világfájdalom. — IV. Gyógyulás: újabb sebek-től elnémulás, — ez intermezzó hatása a költőre. — V. Az illúziók elszállásának emléke az ifjúkorból: humor.

I.

Mindeddig kevés alkalmunk volt a költőnek eszméibe tekinteni; nem foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogyan jelentkeznek nála az emberiség problémái: a lét, a társadalom és a politika kérdései; mennyiben képezik művei a kor szellemének egyik láncszemét.

Legelőször egy társadalmi kérdéssel való foglalkozását kívánom érinteni, még egyszer visszatérve nőalakjaihoz, illetőleg egy bizonyos nőalakjáról, a Murány Ostromának hősnőjéről szólva.

Mint stíljére, ép oly különleges jelenség e mű a benne rejlő eszmére nézve: az egyetlen, melybe Arany' társadalmi kérdést fektetett, még pedig a nőemancipációt. Ne ütközzünk meg: nem saint-simoni, forradalmi oldalát veszi e kérdésnek, á la Georges Sand. Van annak egy másik, épen ellenkező oldala is, mely nem a szenvedélyek revolutionáris túlkapása a házasság kötelékein, hanem inkább leányi makacsság, konservatív idegenkedés

a nő rendeltetésétől. Tulajdonkép nem is annyira társadalmi, mintsem családi kérdés ez, alapja csak muló szeszély. Így fogta fel a dolgot Tennyson, így Arany, — mindenik a maga módja szerint. A Tennyson *Princess*-e Shakespeare vígjátékainak legszellemesebb ábrándjaiból áll, míg Arany azért s úgy vlszi be a themát Gyöngyösi ujradolgozásába, hogy elüsse a tárgynak politikai elvtagadás-szerű mellékizét, mi a Petőfi korát bántotta volt. Ezért csinál Szécsi Máriából emancipált amazont, ki gyermekkora óta lángol «neme szük körén túl, hősi módra tenni,» ki «gyáva nőhöz illő szerelem» helyett babérokról álmodik, kérőit elriasztja. Atyja haragjával egy álló hónapig képes dacolni «sanyaru fogságban», — s utoljára is csak könnyeinek enged, hogy a család miatta ne vesszen ki. Mint korai özvegy lép elénk, ki ismét szabad s elveihez hűbb, mint valaha. Hatalmas két erő küzd most benne: «Lázad egész lényem, ugymond férfi járom ellen, másrészt a közügyért égek.» De ami voltaképen bántja, az, hogy a nő egyáltalában mint lehet »bábja férfi szerelemnek.« «Ki adá jogotok büszke férfiak, a cselekvés teréről minket letiltani?» Vagy nem ember a nő, hogy gyermekmódra vezetéken járjon, ne legyen szabad akarata, hanem férfi kényszertől függjön? «Vajha minden asszony olyan volna mint én, úgy az amazonkort újra felderítném.» Nem hiába tűnődik tehát Wesselényi rajta mint »neme kinövésén«, — «a csodás természet méla tévedésén». Hogy aztán az ő küldetése, erős kötelességérzet, jellemsszilárdság, vagyis férfiasság által e nőt a nőiesség útjára visszabírni, magától értetődik. Mikor elveiért már vérpadra hajtja fejét, fényes nőalak rohan felé, «melyen a legtisztább, legszebb nőiesség királyilag üli diadalát.»... De elég ennyi azon eszmékről, melyekről ez a deklamáló báb értekezik...

A politika mindig lidérc nyomásként nehezedett hazánkra. Arany pályájának kezdetén inkább, mint valaha.

Ő sem maradhatott tehát távol a politikától. Mindjárt első művében a megyei életnek akkortájt regényben és színpadon egyaránt ostromozott ferdeségeit, a tisztújítási korteskedést gúnyolta ki. Második, hírnevét tulajdonképpen megalapító művében, a kitűzött pályafeltételekhez tartva magát, egy népies hőst vett fel, Toldit, oly pórsuhanccá alakítva át, ki »a viszonyok jármát lerázza s felfelé tör.« A forradalom előestéjén készült e mű, de ne véljük, hogy tán így szól a néphez: »Elnyomott feleim, emeljétek fel fejetekeket, jogotok van rá, a kín és nyomor után eljött a szabadság, testvériség és egyenlőség hajnala!« Nem, Arany sohasem volt republikánus, őt a jobbágyság szenvedései nem politikai eszmékből, csak emberbaráti érzésekből indítják dacos keserűségre.*) A forradalom közeledte nem tölti el őt rajongással; még 1848-ban is politikai opportunitást, békés utat javasoltat egyik hősével (Wesselényi): legfőljebb csak annyit tesz, hogy a hazáért dicsően halni bátorítson arra az esetre, »ha jőne egy nagy veszedelem.«**) Egyetlen egyszer, szintén a mult örve alatt enged nyilvánulást forradalmibb érzéseknek, midőn mintegy a kuruckori »Ne higyj magyar a németnek« elvét visszhangoztatva, óv attól, hogy a szószegő osztrákkal szóbaálljunk.***)

Máskülönben nem demokrata. Mint önmaga, úgy hőse Toldi is csak olyan elbocskorosodott nemes, de nem született paraszt. Toldi, bár egészen a nép fia lett, mezei munkának él, de korán megérzi, hogy «ő nem született, nem teremtezt meg parasztnak.» Gyermekekorában éjfélig is elhallgatja atyja dicső tetteit, sőt a hajnal is tünődve

*) A szegény jobbágy.

**) Losonczy István.

***) Rákócziné balladája.

leli a hallottakon. Később elszorúl szive, ha deli harcfia-
kat lát, majd megöli búja és szégyene, mikor közülök
egy-egy hetyke szánalommal veti oda neki: «Be kár, hogy
apád paraszt volt s te is [az 'maradtál]» Nagy testi erőt érez
magában, mlt nem akar «szérűn és malomban» vesztegetni
el: «Édes apámnak is hallám vitézségét, szól tünődve, hát
csak én gyaláznám meg a nemzetségét?» Utóljára
sem annyira az ő fizikai erőn alapuló-vitézsége üti rá
törekvéseire a szentesítő pecsétet, mint születése. Maga
a Toldi kora, a lovagkor lehetőleg távol áll egy kitörni ké-
szülő forradalom korától. Egyáltalán monarchikus és ne-
mesi szellem hatja át emüvet, t. i. az első részt. A forra-
dalom előestéjén mintegy ezt jósolja e mű: amely nép
így ragaszkodik múltjához, ily patriarchálisan loyális, az
nem fog köztársaságot alkotni.

Annál erősebb költőnkben a nemzeties politika. Hogy
Toldi-féle alakot választott népünk képviselőjéül, arra ma-
gával Toldival adatja meg 'Arany a magyarázatot, halálos
ágyán, midőn így hagyakoztatja Lajosnak: «Szeresd a
magyart, de ne faragd le erejét, durva kérgét; mert mi
haszna simább? Nehezebb eltörni a faragatlanabb fát.»
Az elnyomatás szomorú korában aztán az arisztokrátiának
elidegenülésén kesereghet már költőnk, mikor a régi di-
csőség tallóján böngész me s e n e k; resignáló kétkedés-
sel fordul ama felső osztályhoz, melynek ősekt szándéka
koszorúba fonni: «Felhat-e hozzátok az egyszerű ének,
egyszerű kebléből a nép emberének? Vagy hazai lantra
fületek már gyöngye? Föl sem veszitek, bár neveteket zöngje?
sir bennem a lélek, és e mai kortúl, vigaszképen a mult
dicsőséghez fordul.» Arra is megkisérel felelni, egy egész
epos-ciklust tervezve, ami nemzeti létünknek ezredéves
problémája: minő sors vár ránk külső és belső ellensé-
geink közt. Fájdalom, ez eposz-ciklus csak töredék, bár
befejeztét költőnk mindig élete legszentebb feladatául te-

kintette. A Csaba nagy »tragédiájának« eddigelé mind-össze »előjátékát« birjuk a Buda halálában. E töredékből magából csak óvatosan vonható némi következtetés.

Etelét a végzet világhódító misszióval ruházta fel, ha önmagán képes uralkodni: a meghódított góthok érzik, hogy vihar van készülöben. Bár mi olvasók alig egy-egy percre ha meglátjuk a hún sátrak lebbenésénél a sötét felhőket, — ők várva várják a szabadulás pillanatát. Aztán tanúi vagyunk, mint játsza el Etele küldetését; de azt már csak sejtenünk lehet, hogy a nagy tragédia ama húnok harca leendett, melyről költőnknek nem méltatlan örököse éneklí, hogy «nincs kezdete multban, nincs vége jövőben»: a góthnak, vagy nevezzük nevén, a németnek és magyarnak »örökös, végetlen« tusája.*)

Ha arany politikai érzéseit nem már eszmékké, elvekké higgadtan, hanem közvetlen fejlődésük folyamatában akarjuk szemlélni, a kor nagy eseményeinek keretében: úgy ama «lyrai sóhajaihoz» kell fordulnunk, melyekbe mint »subjektív költő«, »fájó lelkét tördelte szét« akkortáiban, saját szavai szerint, hajlama, iránya, munkaösztöne dacára. E «lyrai sóhajokból» fogjuk megérthetni, kimagyarázhatni költőnk világnézetének megalakulását.

II.

Arany már gyermekségében »túlérző fájvirág«, beteges, magába vomult és magára utalt természet. Mint az öregkor kései, halvány virága egyedül nő fel a kis hajlékban, áhítatos énekek hangjainál. Játszó pajtásai nincsenek: a gyermekkor szép kertjébe csak kívülről, rácszaton át tekint be, ha egy percre megállítja a lepke-

*) Arany László: Húnok harca.

hajhászó, csintalan sereg lármája. A régi időről mesélgető öregek mellé húzódik; egyedül barangol a vidéken, el-eltünődve a mult kor emlékeinél; otthon pedig szép históriáknak mélyed együgyű rajzaiba. Ez elszigetelt kontemplatív életmód és a testi gyöngékedés korán kifejlesztik benne azt a mélaságot, finom érzékenységet, mi egész életén át el nem hagyja. Midőn a gyermekkor forduló pontjára ér, a család köréből az iskolának zajos nyilvánosságába lép, alaptermészete már eléggé megszilárdult, hogy az új légkör sokat ne bírjon rajta változtatni: különben is némi tisztelettel veszi körül, bizonyos távolságban tartja tőle társait, hazulról hozott »tudománya.«

Az ifjúkor már nem oly kedvező irányta, midőn az életbe kidobja őt. Ez időtájt a levegő hazánkban oly miasmákkal volt telve, miktől az ember maga magával meghasonlott, — céltalan barangolásnak eredt. Áranyban tehát csak erősült az ifjui türelmetlen állhatatlanság, és midőn első ideiglenes hányattatása után megpihenehtett volna, ismét neki indult ideálokat hajhászni. Szobrász, festő koszorújára vágyott, majd színésznek állott be;*) a nyomor, a próza kiábrándulását siettette: rövid idő múlva összeomlott illúziókkal tért vissza szülőhelyére. Csalódása némileg fásulttá tette, de amit otthon talált, nem engedte, hogy tétlen elegicus merengésnek adja át magát: ősz atyját megvakulva találta, anyja meg a viszontlátás után pár hétre elhunyt. Gyermeki kötelessége most minden ambicióról lemondatta; tanító, majd hivatalnok lett, gazdálkodni kezdett, — mint aljegyző megnősült: »feltevéen magában hivatalának, családjának élni s lenni közönséges ember, mint

*) Egymaga törekedvén mindarra, mire pár évvel később az ország tulsó felében Petőfi és két barátja hárman külön-külön törekedtek.

más.« Nősülése visszaadta lelkének boldogságát, mélyen szeretett: »halkal, zaj nélkül — mint a virág egymásra hajlik s hangot nem ad, midőn felpattan illatos pora s elönti a kék boldog mámore.« De egész temparentuma más volt, hogysen a szerelem lobogó tűzében phoenixként új életre kelhetett volna. Ámbár csendes családi fészken életének osztályosa, »szívbeli jó barátja« iránt még a szerelem önző, muló érzésénél is nemessebbel és állandóbbal, a legodaadóbb barátsággal viseltetett: a letűnt ideálok édes fájó emléke megmaradt szive legbensőbb rejtekében. Mindazonáltal e csendes, hétköznapi életben megnyugodva, elégülten élte napjait.

Ekkor kerekedett fel a vihar, mely az egész hazán végig átzúgott, szétzúzva a családi körök csendeletét, egy egész országot döntve romba földrengésével. Sokáig tartott, míg meg lehetett tudni, kit kelljen tulajdonkép halottul siratni...

»Minden jelenetek jövődő fényt mutatnak; a kisedded makkból, ha meg nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja.« Forradalmunk előestéjén hazánk Cassandrajának, Széchenyinek e szavai korán erős visszhangot keltettek Aranyban. Azonban míg a nagy reformer mégis balsejtelemtől gyötörtetve int és óv, költőnk ellenkezőleg valóságos forradalmi riadót hallat: »Ébredsz-e már, kiált fel, ébredsz-e már erős apák romlott fia? mit füröszköd gyáva könnyyel a multat?« Nem ily áldozatra szólít a kor lelke téged: nem langyos vizet, meleg vért kell áldoznod a jövőért,« kidőlt száraz törzsök a mult; a jövőnek vagy te magva, — szunnyadó mag, eltemetve, tespedésben megrothadva... de a csira még erőben: mért ki nem hajt lombja zölden?«

Azonban ép az utolsó hangok kétkedő merengése érezteti, hogy mégis nem igazán rajongó revolúciónárius

költőnek szavai ezek. Az ár ugyan Aranyt is elragadja, — családi fészkeből a politika közterére, a vidékről a központba veti: de csak azért, hogy itt mindent a maga kicsinyességében szemlélhessen és megint kiábrándulva térjen haza. Hitét most még jobban lehűtötték tapasztalatai, — felbuzdultságán most még inkább átérzik a kétség, mely lelkét már azelőtt is összeszorította a legutolsó szabadságharc mártirjai, a rodostói szellemek jelentek meg képzeletében, kiknek ajkáról is csak kétkedés hangzott feléje: »Mégis ha igába tolná őket idegen, — ha félbe hagynák e diszcsarnokot, melyet kezök már félig felrakott? Mégis ha győzne restség, viszály — s fajulnának saját vétkök mián? Ha elfelednék a küzdelmeket, melyek fentarták ezt a nemzetet?« A szabadságharc alatt, a vérontással járó borzasztó játék látára aztán csak keserű tépelődések közt vergődik: »óh zsenge martyrok, hazám vérvirága: korán sírba hulló nemes ifjúsága!... lesz-e valjon annyi áldozatnak bére? Vagy elszórnak majd az északi vad szelek, s idegen nép tombol hamvaitok felett?« Ily megrázó hánykolódások után, hasztalan bátorítja magát költőnk bizalomra, a nemzet haragjával, mert ha erővel is magára akarja erőszakolni e bizalmat, túl akarja kiáltani kétségét: »Én hiszek, gyalázat volna kételkednem kelő nagyságodban és dicsőségedben,« — lelke fenekéről csak rezignáció tör fel: »A kétségbeesés az én reménységem!«

S midőn az éjszakai orkán csakugyan ránczúdul, »kicsavarni tövestől a tölgyet, mely ezredig állt a hegy ormán:« Arany betegen, kínos bizonytalanságban éli át a válság idejét: »Itt, hová csak későn, csak néha téved a hír szózatának egy visszhangja... Itt várok, tűnődöm, oh hazám jövődön. — Nem hallok, nem látok, keresek világot: oh ha most valaki egy

sugárkát adna, bár a látás után szívem megszakadna!« A vihar elvonultára nem kellett soká várnia. Világos után az egész rombolás szintere világos lett: Arany hazáján, mint rabszolgák hazáján kacaghatott keserűen a Byron görög dalnokával. Most már beteljesülni látszott a rodostói szellemek átka, hogy: »mindent, mit e nemzet tön, gondola, érzett; mit róla az ősz hír évkönyvébe jegyzett, törüljön el onnan örökre a nemlét; és ne legyen emlék, melyből az utókor sejdítse, gyanítsa, hogy itt magyar élt!«

A roppant csapástól alig eszmélhet, alig bírja eleinte megérteni a veszteség nagyságát. Eszébe jutnak egykori kétkedésének okai; most fájdalmasan tekint vissza a nagy eseménynek akkor oly megütödvé szemlélt rugóira: »Mennyi drága erő és mennyi nemes vér! Mi haszna, az erőt ásta benső féreg: büszke, szenvedélyes, versenygő vezérek; tiszta vérünk szennyes oltáron ontatott.« Mélyen átérzi azt a keserves csalódást, amivel a szegény nép önfeláldozása jutalmazódott és e nép fájdalmának lesz szószólója. Saját lelke pedig kietlen, »mint elhagyott sir;« e csapás egyszerre megöregíté; a férfikor delén, harmincharmadik évében a chilloni fogolylyal sóhajt fel: »My hair is gray but not with years.« »Nem az vagyok, ki voltam egykor, — belőlem a jobb rész kihalt... hova lettél, hova levél, oh lelkem ifjusága!« Majd múltját is megszűnik siratni, mert az is komornak tetszik most már előtte, amint rá vissza tekint: »Nekem e földön teherből, bánatból rész jutott elég: azzal felérő boldogságot hiába is reménylenék. Ah vén vagyok, tapasztalásom tárháza megtelt gazdagon, ott van, — romok közt — életemnek széttört vezére, csillagom. Szét nézek és többé körültem nincs a néhány kedves barát, — aggódón rám függeszti szemét egy könnyező család. Eleget éltem, hogy utá-

nam emlék maradjon itt alant: emlékül inséget hagyok és két vagy három boldogtalant.« Sem az emlékek, sem a jövő reményei nem önthetnek új életet megtört szívébe; lemondásában egykedvűen, közönnnyel tekint hátra, vagy előre: »Nincsen rajtok miért bánkódjam, örüljek: sem ez nem kecsegtet, sem azt nem sajnálom«... Ime multja: »Ott, hol az életnek víg örömi nyiltak, úgy érzetem, mintha tilalmasban járnék, — jártam a jelenben, éltem a jövőben; idegen város volt a jelennek perce, ahol meg sem áll az utas átmenőben, még körül sem néz, mert az ő célja messze. Így a holnap mindig elrabolta a mát, én nem mertem élni, mert élni akartam.« Jövőjének viszont szintén csak »kopár sivatag láthatára:« »Miért fussak felé, ha nem ígér enyhülést! Megtompult kebellem, szemeim bezárva, óhajtom magamra a megsemmisülést. — Nem a célra vágyom; elveszett irányom; óhajtok pihenni: mindegy hol, miképen: akár célhoz érve, — akár összerogyva, pályámnak felében.«

A költészet balzsama is elvesztette erejét: leteszi a lantot, mert csak elhúnyt reményeit idézi fel sírjokból, hogy veszteségét még kínzóbban érezze. Aztán a költő szava ugyanis csak pusztába kiáltana: »kit érdekelne már a dal? Ki örvend fonnyadó virágnak, miután a törzsök kihalt?« Kifáradt küzdelemnek hanyatló korszakán mereng és mint a húnnyó dicsőség lantosának Ossiánnak, neki is megjelen az elmúlt daliák szelleme és így inti őt: »Jer, a holtakat miért vered fel? Nincs többé nép, kit te felgyújts énekeddel!« Különben sincsen már elég ereje lelkének a költészetre. »Örömből, keservből dalforrás fakadhat, az elpattanó szív még egy hangot adhat; de mikor izenként zsibbad el érzete, az elfásult kebelnek nincsen költészete.«

Bizonyára nem egyhamar erősbül meg költőnk honfiúi reménye arra, hogy maga is elhiggye az ilyen mérész buzditást, mely néha belőle kitör: »Félre kishitűek, félre, nem veszhet el: élni fog nyelvében, élni művészettel még soká e nemzet!« De az abszolutizmus vége felé, az új kor hajnalának idején, mikor ismét a lét és nemlét kérdése merül fel, már mély meggyőződéssel ismétli azt, mit egykor a Szózat költője csak azért akart magával elhitetni, hogy meneküljön megőrzítő kétségeitől: »Az nem lehet, hogy milliók fohásza örökké visszamálljon rólad, ég! És annyi vér, posvány maradjon, hol elönték. Támadni kell, mindig nagyobb körökben, életnek ott, hol a martir tetem kiforrja magát, csöndes földi rögben: légy hű s bizzál jövődben nemzetem!« Sorskihívó önérzettel ki meri mondani, hogy a magyar népben van hit, van jog, van erő élni. A Széchenyi-ünnepen a jövő reményeinek dithyrambja közt, a nagy reformer szózatával buzditja fel a múlt megbűnhődéséből lábbadozó jelent.

III.

Természetesen, mielőtt Arany honfiúi fájdalma resignálásig csillapult volna, hevesebb hánykolódásokon kellett keresztül mennie.

Oly őrvöngés szállta meg, hogy saját szavaival éljünk, mint a szőlősgazdát, ki jégveréskor maga is dorongolni kezdé szőlőjét: »No hát no, én uram Isten! Csak rajta hadd lám! mire megyünk ketten!« Ennek a krízisnek »kétségbeesett kacaj« lett emléke, a Nagyidai cigányok; e művében költőnk torzítva, rongymezbe burkolva gúnyolta a nemzeti jellem ferdeségeit, melyek a szabadságharc tönkre jutásának is nagyrészt okai voltak: az önző visszavonást, a régi dicsőséggel kérkedést, a

göögöt, szájhősködést, szalmalángot, túlkönnyű engesztelékenységet, pompa- és látszathajhászást, a könyvből okoskodó gyakorlatiatlanságot. Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalma tőlük mintegy elmámorosodott, boros vigássá vált; ezért merült itt úgy el vastagabb tréfákba, melyek a cigány-jellem 'anekdota-vonásainak közbe szövéseivel a művet a legszomorubbán léha és a legérzékenyebb fájdalmakat parodizáló torzképpé teszik irodalmunkban. Ama másik műve, mely «a forradalmi bramarbások hőstettein akart nevetni» és pedig már nem a mult leple alatt: Furkó Tamás, töredéknek maradt. «Sirnom kellett — úgy mond költőnk — s abba hagytam.» Ugy látszik, hogy a közelmultnak ilyen felidézése inkább boszankodással töltötte el, mint gúnynyal.*)

Összeomlott kedélyvilágának romjain csak lassan nőtt ki a humor zöldje; főleg, hogy a nagy csapás gyöngé fizikai szervezetét is erősen megrázta, és ő testi-lelki kinoktól vonaglott. De a kínálkozó vigaszból, a halálról le kellett mondania, ez a lemondás lelkét még jobban megtörte, még nyomorúbbá tette: «Az élet számvetése csal; reménybukott szív halni vágy, — koldus 'marad,' meg még se hal.» Sivár fatalismusban keresett tompító szert: «Vigasztalásul annyi szenved, és szenved nálam annyi jobb; miért ne én is? porszem, akit a sorskerék hurcol és ledob.» Most egyre szilajabb, majdnem cinikus vidámság vesz rajta erőt: «Hányan vagyunk, kik a sorstól rongyot kapánk élet helyett; mégis mivelhogy nincs külömb, hordjuk biz azt, amíg lehet. Hajrá fiuk ez a pohár a szenvedő embernemért, mely várva tűr, csalódva hisz — s túl bírja élni a reményt!» Keserű Sylveszteréji toast ez, a világfájdalom-

*) Ez időtájba esik különben egyik legmulatságosabb műve, a Jókai ördöge is, mely a falusi életet népmesei tréfával verseli fel.

nak könnyes felkacagása, létünk nyomorusága felett. Lelkét mind sötétebb pesszimizmus fogja el lassan-lassan. Egyöngéd lélek most már az egész emberiségtől, mint szivtelen, önző uzsorástól undorral fordul el. «Közönyös a világ!» Ez a gondolat vonaglik át mindegyre szívéen: «Közönyös a világ! az ember önző, falékony hús darab, — mikép a hernyó, telhetetlen, — mindig előre mászs harap. S ha elsöpört egy ivadékot a halál: más kél megint, ha nem rosszabb, de nem is jobb a tavalyinál.» Ki ennyire elveszté hitét a világ haladásában, — annak a világ története sem lehet egyéb, mint «szomorú egy tanulmány;» csak a hitvány rugókat látja s nem remél mentő szert a kérlelhetetlen végzet ellen, mely a «megérett s megromlott» népekre vár, «midőn a renyhe társaság büzhödt álló vizében új bűnök milliárdjai vannak keletkezőben, — midőn munka és vagyon egymástól messze esnek,» — midőn «egy vad nép szilaj vérének s erényének» mindent elborító tengerét árasztja rá: hogy aztán előlről kezdődjék e processus. Igaz, hogy erényt emlegetnie itt már némi következetlenség, mert ezzel elismeri az előbb megtagadott haladást, és nem ítél többé jelent és jövőt egyaránt romlottnak. Hanem ez engedékenység csak arra való, hogy még zordabb, még radikálisabb hitetlenség hirdetésével csapjon szemközt. Csak azért utalt a jövő reményére, hogy a jelent annál kétségbeejtőbbé tegye: «Oh miért örökíted a halandóság emlékezetét, halandó ember? És miért nehezíted az elválást attól, mi nem tied? Elhunyt apáid által létesített minden műemlék, nemde nem, sötét koporsó, mely körül az egykor éltek, a kimultak árnya leng, mint gyászkisértet? Nem volna-e jobb, mint szokás halottat elásni a köntöst, melyet viselt, — megsemmisíteni hajlékát legottan s utána fel nem hagyni semmi jelt, hogy az új nemzedék frissen, nyugodtan virúlna helyén, mint tavaszra kelt természet, amelynek föl nem talál nád új

életében mult évi halálát?!» Ime a teljes megsemmisítés evangéliuma, — mely a jelentől minden jogot megtagad, mindent eltörölni kíván, mert az új létet csak megfertőztetné a túlélő emlék. Arany tehát rettenetes közönynyel, mint pókhálókat söpörné le a mindenségből az emberi kéz nyomait, hogy feltétlen legyen az elmúlás.

Az elmúlás! E gondolatnak méla alkonyfénye mindig el-elborítá Arany lelkét*): most sötét éjszakával veszi körül. Nem kell Hamletet a temetőbe kísérnie, hogy a sirásótól kidobott koponyák töltsék el splennel: ő egy beteg embernek még ridegebb spleenjével tűnődik szobájában, íróasztalánál: »Csontváz... halálfej? Irtózom. De mért iszonyodik az ember önmagától? Ez a fő, mely ma képzeli, gondol, ért; e mellkosár, mely néha fáj galádul, — kéz, mely még mostan is cérnára mért sorokat írkal, rimbeszedve hátul: minden halálfej, csontváz... nemde nem? Egy év különbség, vagy tán annyi sem.« Ez éj sötétjét a hit egy sugara át nem hatja; ő megnyugodott benne, megbarátkozott vele, sőt ok- és célszerűnek találja; a szociáлизmus sarcasticus hangján kiált fel: hisz jó a halál, mert különben az élet csak proletár sereggel töltené be a világot!... S hogy »e kemény igazságok« gyűrűje egybefusson, egyetlen támaszunkat, a lelket is meg akarja fosztani szent érzéseitől, La Rochefoucauld tanai nyomán. »Hol van

*) V. ö. Visegrád elsíratását a Toldi II. részében, s főleg a III-ikban az aggkor rajzát az őszi hervadás keretében, mely utóbbi Aranynak kedvenc évszaka. Fenséges pátoszig nem bír ez eszmétől emelkedni: nem akarjuk megsérteni költőnket azzal, hogy Lajos szavait, amint Toldi haló ágyánál (!) a puszkapor feltalálásáról stb. beszélve prédikál egy új korszakról, Arthurnak fenséges jóslatával vessük össze, mely a világtörténelem filozófiája, megragadó költőiséggel.

Igazi bánat, amely nem önös? Min veszteségünk az, bármely alakban, mi a bűnnek mélységet kölcsönöz!« Tehát nemcsak a közönyös nagyvilág önző, — az a leg-részvevőbb szív is: egész földi létünkek hitvány önzés a circulus vitiosusa.

A feltétlen peszimizmusnak e komor hangjai Arany-nak egyik nagy művéből verődnek át, mely a maga nemében kiváló jelenség. E művet eddig szándékosan mellőztük, — most már szólhatunk róla, miután születésének körülményeit megfigyeltük, s miután a költő lelki fejlődésének keretébe bele illesztettük: a Bolond Istókot értjük, illetőleg ennek első énekét.

Hasztalan keresnénk Arany költészetében ehhez foghatót, érzelmeit sehol ily fesztelenül, ily szabadon nem ereszti kizúdulni: kivéve azokat a fel-felvonagló jaj-jait, melyeket a »lirai sóhajok« közé hallottunk vegyülni. Az »Elhagyott lak-ra*), a néma végmegsemmisülés e rideg képére, a haldokló »Pusztai fűznek« kínos nyögéseire, mik egy örökre letűnt boldogabb időt siratnak el: ezekre kell gondolnunk, ha Arany húrjain rokon hangokat keresünk. — Még a forma is egészen új világból való; a világfájdalom költészetének Byron és Puskin által inaugurált formája. A művészt alapelveiből annyi maradt meg itt, hogy ezúttal is »epikai hitellel« bíró hőst választ — egy közmondásos alakot, — és hogy ezúttal is, még pedig most már kizárólag népeletet rajzol ez a verses regény.*

Csakhoggy most korántsem félig-meddig ethnografikus célból és falusi csendélet idilljeit nyújtva teszi ezt; a nyomor prózáját tárja fel, sötét, maró humorral: a sors kezét mutatja meg, amint ez kárörvendve ren-

*) V. ö. Tennyson híres *Deserted house*-át.

dezi el létünk tragikomédiáját. Hőse születésének tesz tanúlvá s ime minő a színhely: csöszkunyhó benseje, középen dagasztó teknővel, mely előtt könyökig tésztás leányasszony hever öntudatlan a földön, — a teknő alatt a becsurgott esőtócsában újonszülött csecsemő ordítóz, — a háttérben meg a »vackon halállal küszködő öreg, vak asszony.« A legsötétebb motívumnak a legsötétebb világításban; naturalista szelleműnek ígérkező tableau. Arany régi előadása módjára nem ismerni rá: cinikus, mit erőltetett komolykodása még sértőbbé tesz, noha annyira mégsem megy, hogy Byron démoniságával riasszon meg. Byron gyakran át-átengedi magát a fel-feltörő érzelmeknek, de csak azért, hogy pár percnyi szünet után sívár mosolylyal fordulhasson ez érzelm felé és kegyetlen megvetéssel kacaghasson szeme közé; a nagyvilági élet eléggé elfásítá, hogy a legkegyeletesebb érzés is csak pár percre tudja lekötni illuzióját. Aranynak képzelete ezúttal bizonyára készakarva ödöng a legridegebb tájakon és itt-ott egy-egy szebb vidéket csak azért pillantat meg velünk az agyaghegyek közt botorkálásunkban, hogy e látvány eltüntével kétszerezve érezzük a környezet ridegségét. Mégis az a nagyvilági blazirtság hiányzik belőle, sőt ő tulajdonképen azért száll alá az eldurvult animalis élethez, hogy ott a szív érzelmeit koldus meztől torzítva is felismerje, a nyomor humorában állítsa elének.

Főalakja, az egyetlen érző és gondolkozó lény, ki velünk dolgunk van: egy vén csösz. Nem arkadiai pásztor, nem is Bencze-féle humoros idilli alak. Prózaí paraszt, kinek bundáját a vetés oldalában egész éjjel verte a vihar, — s ki hogy most kibujik belőle, feltápászkodik: hogy a természet üde báját élvezze, kitörüli öklével szemét és elragadtatásában leásít egy hangnyolcadot, — majd övéihez, csendes lakába indul, jó reggelt kívánni

a rá váró gugyinak. A pitvarba belépve az oda kisivító váratlan hangokra hirtelen minden »okos gondolat« ki-
röppen kócos fejéből; ámulata e rövid, de velős fel-
kiáltásban tör ki: »Mi a fene?« Bent szótlán könyököl
meg botján, miután meglátta a látnivalót; szép csönde-
sen huzalkodik neki, hogy anyát s gyermeket egy-
szerre agyon üssön. De ép most kell eszébe ötlenie
olyasminek, mint akasztófa meg pokol, tehát csak ie-
ereszti botját s megint rá könyököl. Elgondolkozik; egy-
szerre csak fuldokolva felkacag, — a vacokba kiabál
oda: »Örülhetsz már, ki van az orgona, ennekutánna
hárman énekeltek!« Hogy élcére ki sem felel, megrázza
a vacok a l v ó j á t, ez halott s össze esik, — a csősz-
nek is torkán akad a keserű tréfa; »csak úgy tekint
jobb- és balfelé, mintha valakit várna hirtelen, vagy
kérdené: »Kim lesz már, istenem?« Szótlán, gyorsan ki-
fordul a házból; bár emberért messze határt kellene
bejárnia, a ház mögé bujik, mintegy saját kínja elől,
ott is arcát elfödve ered zokogásnak: »nem mintha
tán oly rendkívül szerette volna lányát s a szegény
vakot, de megszoká e z t, és amaz után vőt reméle, aki
majd eltartaná őt«...

A költemény további folyamán ugyanazt az élet-
filozófiát kapjuk, ugyanoly tragikomikus humorral. Te-
metés és keresztelő, a lét eleje és vége találkoznak
itt egymással, és mindkettejét a sors bizarr tréfából
torzítja furcsává. Temetési ceremónia: azaz egy szál
mester, ki összeszidva a »pithia dühvel« gajdoló sirató
asszonyt, — a halottnak életében legnagyobb szapuló-
ját, — félvállra csapja száját s rikoltani kezd, míg
tanítványai duzzadó nyakinnal, düledező szemmel, akasz-
tási kínok közt kísérik. És e szép ceremóniát a közbe-
sivító gyermekordítás zavarja meg, mire a tanítványok
röhögni kezdenek úgy, hogy a mestramnak a nyakuk

közé kell legyinteni, aki aztán faképnél maradva, hogy »e botrányt jóvá tegye«, elkáromkodja magát, s könyvét be, — pálcáját hóna alá csapva indul: »Isten nevében, ingyen — mormogja — elég volt ennyi, sőt ezt is vegye köszönettel, az uradta holt szegénye; ne pompázzon, ha üres az erszénye.« Mi ehhez képest a Courbet hires Ornansi Temetés című képének kegyetlensége? — Keresztelő: azaz részeges komaasszony, ki a gyermekeket paphoz viszi; a pappal — emennek is első sorban a pár garast elseperni lévén gondja, — szépen megkeresztelteti a fiut leánynak, — visszajövet meg a sok pálinkától földreterül, terhét az árok-szélre ejtve, és hogy magához tér, félrészegen, mindent feledve, egyedül bandukol haza...

My way is to begin with the beginning, idézi Arany a Don Juan költőjét. Valóban művének egész első éneke mind csak bevezetés a hős életéhez, mit a sors szeszélye oly cifrán kezdett el. Egy fattyú gyerek — békásó és nem drága kő, — e hős, kit keresztelőről hazahozat így elvesztenek, s kit majd vándorcigányok cserélnek be orgazdájuknál. Ez u. is annyira búsul magtalanságán, hogy »tán a lopástól is elmenne kedve, ha nem volna rászületve«... Így kezdi meg Bolond Istók az életet.

Mindennek teljesen megfelel a szeszélyes stil, mely a formával, a konvenenciákkal packázik, közben mélyebb érzések emlékein ábrándozik el, majd irodalmi vágásokra is alkalmat vesz; bár a hangokat korántsem állíthatjuk Byron kalandozó szeszélyének, kegyetlen elmés-ségének, megragadó elérzékenyüléseinek hangja mellé.

A Bolond Istók második énekét húsz év s annyi minden választja el az elsőtől, hogy mielőtt rája térnénk, előbb a választó úr áthidalását kell megkísér-

tenünk. Ezúttal egy olyan közbeeső mozzanattal találkozunk, mely költőnknek úgy lelki életére, mint költészetére nézve fontos.

IV.

A Bolond Istóknak első és második éneke közé esik Aranynak lelki gyógyulása, mely szintén ama lyrai sóhajokban bírja egyes mozzanatainak emlékét: — e periodusba esik viszont az az újabb nagy csapás, mely hegyedő sebeit újra felszagatta, a legszeretőbb szívű atyát sujtva benne; — e periodusba esik a Toldi szerelme.

Arany kezdett kibékülni a multtal, bár ez lassan ment. Még évek múlva is tünődve sóhajt fel: «Csak te nem derülnél, fátyolos kedélyem? Tavaszod megtértét soha se remélnem?» Az utósajgások alatt még sokáig a multak meghajolt gyászos özvegyének érzi «örömtől elszokott» szívét. Még mindig ott borong a vész emléke a láthatár alján; az eltűnt illúsiók még mindig elegikus utóhangokat keltenek szívében; sőt kétségbeesés is el-elfogja: «Nem valék erős meghalni, mikor halmom lehetett; nem vagyok erős hurcolni e rám szakadt életet.» De most már koronkint igaz balzsam ömlik szívére, — abban találja ezt, mi a fájdalom örvényében egykor nem engedé önzőn elsülyedni, meghalni nem engedé: «Szerelemnek, szeretetnek holdvilága! Elkisérsz-e? oh kísérj el — nincs az messze — siromig; s fátyolozd be derűs éjjel, aki majd ott álmodik.» Az «enyelgő kis család» köre az, hol reménye megint visszatér, hol bűt, bánatot felejtve a gondviselésben is újra hinni kezd: «Csak ez a kis enyhe fészek, ez maradjon mindig épen, kiált fel, — szívem a bajt könnyen hordja». Itt eltitkolja sebzett szívét, hogy kinjaival bűt ne vonjon övéire, kis fiának lelkében buzgón öntözgeti a hit fácskáját, mely az övében már száradó kóró, — buzgón táplálja benne az egyetlen vigaszt, mely az élet igaz-

taian nyomorai között «tűzni s remélni megtanít»: «oh remélj, remélj egy jobb hazát, s benne az erény diadalát: mert különben sorsod és a föld, isten ellen zugolódni költ.» Mint érezni, hogy ez a balzsam, mit oly hő szeretettel erőltet gyermekére, az atyánál rég elveszté erejét, ezért tör is ki belőle a bánatos sóhaj: «óh ha bennem is mint egykor, éppen élne a hit vigaszul nekem!» Övéi közt kétsége el-elszunnyad, keblébe ismét «gyermekszív» lopódzik «öntudatlan», — noha a sebhely örökre sajgónak marad. Egy évtized után is amint «elborong a multakon», — a régi zsibbasztó fájdalom inkább erőt vesz rajta, mint valaha. Hanem most már csak ideiglenesen tartanak e sötétebb percek, — kibontakozik pessimismusából és új életfilosóphiában keres enyhülést. A lét kérdését melancholikus humorral oldja meg magának: «Fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze. Nem törik a szenvedő szív oly könnyen darabbá, csak ellágyúl s 'az' örömről lesz fogékonyabbá. Nincsen olyan pusztaság, hogy magának benne a halandó egy tenyérynyi zöld virányt ne lelne: és ha ezt a szél behordta sivatag fővénnyel; megsiratja... de tovább megy örökös reménynyel!»

Arany elcsöndesülő lelkében így mélyednek az érzések. De ekkor sujtja a legérzékenyebb csapás: a kis család tagjai egygyel megárvulnak, elveszti drága leányát, mint fiatal asszonyt. A szülői bánattól most végleg elzsibbad, «még a panaszos ének se merészen enyhületet hozni az apja szívének»; az egyetlen szórakozást, mit a költészet nyújthat, Aristofanes nyers gúnyjában találja. Mikor ismét költéshez foghat, mennyire megváltozva áll elénk!

Hasonlítsuk össze a Daliás idöket s a Toldi szerelmét, s elmondhatjuk, hogy Arany költészete is valódi kagyló, mely fájdalomában szül gyöngyöket. Már a stíl mint megváltozott, mennyivel üdőbb, szinesebb, ragyo-

gobb és tömörebb: mennyivel jelentékenyebb arányú és művésziebben kombinált a tervezet! Az alakokban mennyivel pirosabb vér lüktet! E műben engedi költőnk az indulatokat kitombolni, az érzelmeket leviharozni: most már nem annyira korrajz a célja, hanem az, hogy hősenek hatalmas fizikumát a szerelem konvulziói között tüntesse fel, ezért rajzolja úgy azt a Toldiban forrongó hevességet, Piroskának emésztő szenvedélyét. Ezért áll meg Arany most a szenvedélyek örvényléseinél is, sőt ad mintegy Sand György húrjainak enyhébb visszhangot, midőn a szívnek szót mer engedni a kötelesség, a társadalmi kötelékek, a házasság ellen. Arany aligha rajzolta volna így Piroska alakját a családját ért katastrofa nélkül. Ha e kedvenc alakjának sorsát így feloldta, ezt nemcsak a művész koncepciójának tulajdoníthatjuk, — hanem a költő megtört szívének is, mely most már nem bírta el boldogság festését. Emlékezzünk ama megható bucsujára, mivel kedveltjétől, mint Puskin Tatjánától, megválík:

Piroska, Piroska szép hajnali álmom!
 Így kell-e végre is tetőled megválnom?
 Pünkösdi virág, kit e dalomnak bájul
 Tűztem homlokára, így kell, hogy alá hullj?

Más volt az idő, hajh, más akkor az ég is, —
 Felhős, borús ámbár, de tavasz volt mégis:
 Most fagyos őszöm, mely nem engedi nyílnod
 Arra való csak, hogy elhervaszsa szírmód.

E végszózat hangja már nyugodt melanchólia. Aranynak mindig ilyen, vagy ezzel rokon volt alaphangulata; ezt most egy hosszú élet keserősége teszi, ha nem épen kötötté, de mélyebbé. Az idézett apostropha különösen megnelephet, ha elgondoljuk, hogy az a költő, ki soha egy

szerelmi dalt nem írt,*) épen öregségére érzi át annyira a szerelmet; ama korban válik nála erősebbé ez indulat, amelyben más költők, más emberek kihűlnek, megfagynak. Mennyire mélyebbé lett ez az érzése is, ennek megítélésére érdekes példa a Katalinbeli apostrophe, a szerelem rövidségéről, azzal szemben, mely a Toldi szerelmében található: látni, hogy ami amott művésziesség volt, az itt most való érzés. De a Toldi szerelmében a szerelem rajzára tulajdonképen az atyai szeretet, korán elvesztett lányának emléke ihleti őt mindenekfelett, klt sokkal bensőbben sirat el, mint Victor Hugo a maga lányát világhírű verseiben. Ez emlék hatása alatt aztán Toldi szerelmében most maga a mulandóság is minden rideg vonástól menten, de annál erősebben átérezve jelentkezik, az emlékezet hűtlenségének formájában, midőn a költő unokájának a korán elhunyt anyát említve, szájalommal így szól hozzá: »Fogsz írni magadnak róla hiú képet, összerakosgatván sok külön emléket: hanem ez a kép már merő idegen

*) Ein Lyriker, der kein Trink- oder Liebeslied gedichtet — mondja Gothschall — gehört in ein Curiositätencabinet. Arany csakugyan ily cabinetbe tartozik: még Anikó dala is a szerelmi dal visszája; s jellemző, hogy a kobzosnak épen szerelmi dalát hallgatja el költőnk. (Későbbi jegyzet: Egyébiránt nejére, illetőleg a szerelemre több helye vonatkozik, mint gondolnók. V. ö. a rendesen idézett Nőmnek és Oh ne nézz rám mellett Vojtina ars poeticájának ama gyönyörű helyét, hol arról szól, miért nem ír ő bor- és szerelmi dalt: . . . »En is szerettem (oh ez édes emlék, szivemre most is oly enyhítve ömlék,) de halkan, zaj nélkül«... stb.; továbbá a fentebb idézett Visszatekintést. — Juliskáról a J...hoz és a Leányomhoz, továbbá két sírfelirat a Feljajdulás és a Juliska emlékezte szólnak; a szülői fájdalomnak legmeghatóbb gyöngyei a világirodalomban.)

lesz, — boldogtalan gyermek! a te anyád nem lesz!« A világfájdalom e hangjai nem egyszer rezegnek át az egész művön, — s a bú felhőjét nem egyszer szílvárványozza meg a kisütő napsugár.

A Toldi szerelme tehát sajátos helyet foglal el költőnk világában: sötétebb, szenvedélyesebb részeivel át-hajlik a Bolond Istók első felének szelleméhez, — másrészt a csillapult fájdalom mélasága, sajtó humora által a Bolond Istók második felével rokon.

V.

Bolond Istók úgynevezett verses regény, helyesebben annak a műformának követője, melyet Byron teremtett meg vakmerőn és zseniálisan vegyítve az elbeszélő és a lírai elemeket, divattá emelve a személyi szubjektív kitéréseket, melyek messze elkalandoznak az eseményektől.

A Don Juan-t, mely e műformának inaugurálója, Byron világnézlete egészen áthatja. Hosszú képsorozat e mű, mely azt tünteti fel, mint hányja az egyént a sors iróniája, hol föl, hol alá; az élet körülményeit legcinikusabb visszásságokban mutatja, — egyúttal a társadalomra szatira, az orthodoxiának végítélet trombitája, a szabadságnak dithyramja. Egy új kornak forradalmi riadója, szüneteiben idylli hangokkal, mély melancholiával, mélytűző szenvedélylyel.

A legszabadabb nemzet fiának példáját egy rabszolga nemzet fia követte: az angol humor virága orosz égalj alatt nyílt ki ismét, Puskinnál. Anyegin már nem társadalomellenes hang, érzelmei nem rousseauiak, csak szálnalommal mosolyodik el hazája társadalmán. Hősének nincs politikai, államférfiui tere. Az orosz gentlemanek

»korán letarolt« ifjúsága után, mint fásult férfi lép elénk, ki már sokkal kijózanultabb, unottabb, hogysem. egy megint útjába kerülő virágocskát esetleg eltaposson, — csak eldobja a kínálkozó szívet, hogy idővel, majd mikor már elérhetlenné találja, kétségbeesett vágy szállja meg utána és úgyszólván, szerepet cseréljen a nővel, ki egykor érte epedt.

A mi irodalmunkban inkább Anyegin hatott: Byron sötétebb színeinek a Bolond Istók első éneke egyetlen utánzója. A Romhányi és a Délibábok hőse inkább Puskin utódai. Mindketten Anyegin sorsára juttatják hőüket szerelmével; e szívtörténetnek erős politikai korrajzt adnak keretül, vagy megfordítva azt teszik e korrajznak keretül. Amaz az abszolutizmus idejébe helyezett finom érzelmes rajza a szívnek, emez a hatvanas évek hűhós világában politikai, majd a klegyezés után nemzetgazdasági ábrándokat hajhászó Hübele Balázs-ifjúságnak, mely végre önmaga előtt is lealjasodva vonul vissza a homályba, kesernyés humoru története.

A derült fantázia humorát a Bolond Istókban leljük meg. Húsz évi pihentetés után veszi elő újra költőnk, »mint öreg asszony a letett kötést«. S mily hangulatban! »Isten veled jobb részem arany álmal Hű Toldi, Csaba, Isten veletek! Oly messze a cél, oly magas a pálma — rég törve lelke és a test beteg; ily hangulathoz Istókom talál ma, — elő veszem, kerülve ínrázó erőlködést«. Ilyen beköszöntővel rántja ki a sutból az árva fiut. Tehát leszáll eddigi költészetének eszményi világából és a maga egyéni multjának vig-szomorú emlékein révedez.*) A pró-

*) (Későbbi jegyzet. V. ö. mint Bolond Istók humorával rokonhangú költeményt a Vándorcipót).

zának torzító tükre elé helyezi az ábrándokat, miken már oly rég átesett. Hangulata nem oly ünnepies többé: szelíd iróniája, mely a nemzeti jellemnek, a falusi korlátoaltságnak visszasságait annyiszor és majdnem bérangeri bonhomióval megmosolyogta, — most saját egykori bohóságain méláz, félig kegyelettel, félig tréfával, mindenestre — enyhe gúnnyal. Már nincs arcán melancholia; ezekkel a veszteségeivel, melyeknek emlékét most felújítja, rég kibékült, s épen nagyobb fájdalmai elől menekül hozzájuk, mint kisebb bajokhoz. A világfájdalomnak sehol egy keserűbb hangja meg nem csendül többé, sőt többé nem mereng oly fájdalommal elvesztett hitén sem. Az első énekben még hallszott a gondviselésben csalódott lélek kínos jajdulása: most a nyíló ifjú szív öntudatlanságával merül el a természetéletben, és a pantheismus bűvös költészetében megfeledkezni látszik arról, hogy egykor hétköznapi, de boldogító vallásosság tűzhelyénél melengetődött.

Istók, ki tulajdonképen itt kezd el szerepelni, nemcsak a fásult Anyeginnek ellentéte, ellentéte Hübele Balázsnak is. Ő nem eszményhajhászó, kit világ- és nemzetboldogító hóbortok bántanának; hanem csendes idealista, olyan szerencsétlen flótás, kit a természet érző s magasabbra óhajtozó szívvel áldott vagy vert meg, de kinek szelleme mostoha viszonyok közé jutott, mint egy szép csemete, mely ki nem fejlődhetvén, elnyomódik és csak hitványabb gyümölcsöt terem. Politikai s társadalmi eszmékre még nem erősült elméje; csak ama korban él még, midőn az iskolából az életbe kilépve, az ifjú álmodozás, a tapasztalatlanság az első hátha-utéseket kapja a sorstól. Gyermekkora, midőn vele találkozunk, már lefolyt; a költő minden közbeesőt mellőzve, egyenesen a debreceni kollégium Pallásának gyászos táborába vezet. Az ifjú tudáshévnek, az ifjú szív szűzies,

alvó érzelmének rideg pedáns környezet ez, melyet legfőlebb a diákélet humorának téli napsugara ha fel-fel-derít! Igazán gyászos egy tábora ez a muzsafiaknak, kiknek »halvány, sovány alakját hosszú tóga, mint gyászlobogó nyelét fedl,« — mindenik egy-egy »mozgó halálfej, létrataposó gép, a betű lelketlen szipolya; képzelmük alacsony, kedélyük száraz, érzésük nincsen, vagy rideg sívár.« A paedagogiai főelv az, hogy »a test földi szolga«, miért is az étvágyat tudásvágygyal kell elnyomni. Istókot eleget is zaklatja ez a vágy, de mikor ő »mindig valami olyanért sóvárog, mit nem tanítanak a tudós tanárok.« A magolás kásahegyein nem nagy kedvvel eszi át magát, a pedanteria zsidvásárán nem sok becsest talál; csak unalmas előtte annak a »taposó malomnak« egyhangúsága. Szeretné megérteni az emberiség nagy eszméit, de nincs ki útba igazítsa: »ami pár évezred óta kész, belátja, hogy neki kell megcsinálnia, — pedig az ő eszének mind térj meg utca ez,« Olvas »borúra-derüre, mohón szisztema nélkül, szaporán« minden lim-lomot, mi kezébe akad, míg a látás paradicsomából ki nem űzi »a fény kardos angyala« a tudás gyümölcsseinek, az apró betűknek mohó falásáért. Pedig máskülönben a természet nagy könyvéből tanult ő legtöbbet, ha szünnapon a holt falak közül erdőre barangolt, és vacsor meg kökény szedése után fűbe heveredve, órákig nézdegélte a sürgő hangyaboly mikrokosmosát:

Vagy elbocsátá lelkét ringatódni
Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
Felhők futásával versenyt hajózni,
Hanyatt terülve egy part oldalon, —

Engedte önmagából kilopódnai:
Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom, —
Ő a természet, a nagy és örök —
Ml ott henyél, csak hltvány földi rög.

Igy lett Istókból olyan naturalista cigány, a filozófia zenéjében, ki a hangjegyek helyett csak a hangokat ismeré; — hasztalan magyaráznók neki, minő pantheistikus világnézetbe esett öntudatlan: ő sohasem volt »erős fej, kategoriák szerint sehogy sem járt bolland esze.«

Igy éli napjait. A tél beálltával megváltozik a szabad természet és a kollégium viszonya. Mily édesen hangzik ki feléje a pislogó ablakból, a bitang pallónál fűtőző, karcos vinkótól viduló társak keserves éneke, ha estére dermedten megérkezik az erdőből, hol egész nap a kristályhóban favágni volt, hét gallérú, de annál vékonyabb köpönyegében. — Majd művészi ambíciók lepik meg, szobrász hírnevére tör és »alabastrom só-tartódarabból egy rossz bicsakkal vés szoborfejet«, — mert »anyagmintázásra« Debrecen v á s z o n p í p á j á r ó l példát venni elfelejt; majd vályufestékekkel s macskától rablott szőrecsettől akar festőbabéért szerezni: a zenét csak dilettans módra űzi, bár lelkében a hangot jól összefűzi, sőt még komponál is. Nem is tehetség hián volt ő; bár lelke, kéz hián volt rafaeli. Sőt lehet, hogy benne több lakozott, mint passzív művész, ki csak fogékonyságra képes: de esetleges tehetsége alkotó erővé nem fejlődhetett. Olyan ezermester csudagyermek maradt, minő rendesen minden faluban akad és a falunak humoros alakja.

Akinek fejében »csodásnál csodásabb ábrándozásból« ekkora »procent« volt, hogyan kerülhette volna el az ifjúkor egyik csábító bűvkertjét, a szinpadot. A csalfa életnek e hű képmása hogyan ne ejtette volna meg hazug káprázataival a tapasztalatlant!

A szegény Istók eminens bizonyítványával színésznek áll, azaz statisztának, kóristának, ki néha-néha egy-egy szóhoz is jut, bár több a »Schlagwort«, mint az

a »szó«, — s még akkor is, hogy egyszer nagyobb mondókát kap, természetes szavallásért kap hozzá orrot is a rendezőtől. Hagyjuk őt a társaságnak, melynek egy szép reggelen hűlt helyét leli, hulladékával faluzgatni, holmi csizmadia színben színészkedni. Elegen írták le a színész-élet humorát: tán alig van pálya, mely humorosabb lenne, az élet legalsóbb prózáját a legfelleγγzőbb ideálokkal így mutatná karöltve. Természetes, hogy Istók a maga élhetetlen szerénységével nem lesz elsőrangú, — amit kap, az is csak a szerepnek »a legkocsánya, mit valakinek épen tenni kell«. És ez az mi bántja, — azzal nem törődik, hogy magát zálogba eszi, hogy a medvével en compagnie böngész erdő áfonyát: »csak az bántá, hogy a látott művészet nem isteni, s hogy a darabból sohse tud egészret, csak épen a nyakába varrt személyt.« Sőt sokszor még azt se tudja, hogy fiú vagy leány-e az az egymásba toldott személy.

Tehát még mindig a diákkori rajongó ő, ki tán a percesinas sípolásában is művészi akkordokat keres. De kiábrándítja már nemsokára a legábrándosabb érzelem, a szerelem: a sors végre ébresztőleg hátbavágja a Klárcsi mondurcsomagjának képiben.

Hogy ki volt e szende hajadon, Istók begyöpösödött eszű tanítványa, és hogy mily érdekes eseménynek hősnője: azt hagyjuk! Elég az hozzá, hogy Istókunk »oly korba volt, midőn az ifjú ember az első nőszemélyhez, kit talál, hajlik tiszta zománcos érzélemmel, előtte az tündérkép, ideál,« — az ő ideálját pedig minden környezte, csak »kegyetlen szent fénykör« nem, s így esett, hogy Istóknak olcsó kegytől kellett megundorodnia.

Másnap erre egy fényes huszassal elindul, az erdőn törve vándorbotot, »s hétnapra elvergődik a parányl

helységbe, hol lefolyt gyermekkora.« Alig fut hire, hogy »megjött a deák«, az elcsapott kósta helyébe egyhangulag őt, »a patriotát«, választják meg. »Azon vevé magát a jámbor észre, hogy ő vasárnap surrogál papot, s köznap tanítja az a—b, ab-ot. Mellesleg olt fát, burgonyát kapál, hizlal malackát, csak könyvet nem olvas; bírakkal a közügyben elpipál: jegyző helyett ő levén a tollas; ábrándos multja, mint törölt lap áll mögötte, nem érdekli semmi olyas; bucsúztató verset ha irogat: embernek gyászost, disznónak vigat.«

Bolond Istók és Húbele Balázs sorsa közt tehát nagy a különbség: emez hóbortjai után maga előtt is lealjasulva távozik szemünk köréből, ki tudja mily sivár, rideg életre, — míg Istók beáll, mint költőnk beállott, »közönséges embernek«. Ő sokkal mulatságosabb szerepet játszott a sors előtt, hogysem a sors ironikus szánalommal ne hagyná megnyugodni őt, a jó bolondot! Melyik költeményben van m é l y e b b filozófia? A Húbel Balázs-hóortok csak egy politikai kornak muló jelenségei, — míg Istók bohó esete az ideálok elszálltának örökké tartó, örökké új histórlája.

Különben Aranynak e műve nincs befejezve. A végszakokban hősével megiratni készül memoirejait, de a két éneket ilyesminek nem vehetjük. Bármennyire képezzen a második ének önmagában is egészet, okunk van hlnni, hogy a költő tovább akarta — s bár csak akarná! — rajzolni egyéni élményeinek ez idealizált alakjában az életet.

De hisz Aranynak nemcsak e műve, — egész pályája még befejezetlen: ezért fog el most újra az a bizonytalanság, mely futólagos szemlénk megkezdésekor szállt meg. Hogy lehessen mondani biztos ítéletet oly költőről, ki még él? Megítélhetésre még nekünk, uno-

káknak sem áll eléggé a távolban, eléggé távlatban a nagy költő, kit tanulmányozni megkísérlettünk. Annyit azonban biztosra vehetünk, hogy egy második, harmadik nemzedék sem fog más végeredményre juthatni, mint hogy Vörösmarty és Petőfi mellett Arany harmadik nagy költőnk. ki társai közt egyszersmind a legmagyarosabb.

A MODERN KÖNYVTÁR

EDDIG MEGJELENT SZÁMAI

1. Th. Mann: A boldogság akarása (Elbeszélések) Gömöri J. fordítása (III. K.) 40 f.
2. Pikler Gy. dr.: A lelki élet alaptörv. Az eszmélet helye a természetben (III. K.) 40 f.
3. Kosztolányi D.: A szegény kisgyermek panasza (Magyar Költők I.) (III. K.) 40 f.
4. Frank Wedekind: Hóstenor. (Színmű) Bánóczy László fordítása (II. K.) 40 f.
5. Schwarz Gusztáv dr.: Jogi napikérdések 40 f.
6. Szini Gyula: Stúdlumok (II. K.) 40 f.
7. Nádal Pál: Bágyadt mosolygás (Tárcák) (II. K.) 40 f.
8. Szini Gyula: Vándortáska (II. K.) 40 f.
9. Bergson: Bevezetés a metafizikába. Fogarasi Béla fordítása (II. K.) 40 f.
10. Peterdi Andor: A sátor alatt (Magyar Költők II.) (II. K.) 40 f.
- 11–12. Garvay Andor: Beostelen (Színmű) (III. K.) 60 f.
13. Biró Lajos: Kís drámák 40 f.
14. Carducci: Költeményel. Zoltán Vilmos fordítása (Idegen Költők I.) (II. K.) 40 f.
15. Hildebrand: A forma problémája a képzőművészetben. Wilde J. ford. (II. K.) 40 f.
- 16–17. Nagyapó: Mesék unokáimnak 60 f.
18. Szederkényi Anna: A kőfalon túl (Színmű) (II. K.) 40 f.
- 19–20. Cholnoky Viktor: Beszélgetések (II. K.) 60 f.
21. Maeterlinck: Szent Antal csodája. (Legenda) Cholnoky V. ford. (II. K.) 40 f.
22. Ego: Kleinmann Márta (Kis regény) (II. K.) 40 f.
23. Révész Béla: A völgyben (Elbeszélések) 40 f.
- 24–25. Ibsen: Rosmersholm. (Színmű) (Teljes Magyar Ibsen I.) Balogh V. ford. 60 f.
26. Csokonai Vitéz Mihály: A' özvegy Karányóné. Gerson du Malheureux. 40 f.
- 27–28. Garvay Andor: A pénz. Egy szoba-konyha (Két színmű) 80 f.
- 29–30. Karin Michaëls: A veszedelmes életkor. Szederkényi A. ford. (II. K.) 60 f.
- 31–33. Reinitz Béla: Dalok Ady Endre Verselre (Új Dalsorozat) (II. K.) 80 f.
34. Schnitzler: Mici grófnő (Színmű) Gömöri Jenő fordítása 40 f.
35. Kapos Andor: A tanító. Horváth Ákos: Pompeji utolsó éje (II. K.) 40 f.
- 36–39. Tolstoj: Az életről. Nagy Sándor fordítása 100 fill.
40. Nagy Sándor: Az élet művészetéről 40 f.
- 41–44. Dosztojevszkij: A nagybácsi álma. (Regény) Szabó Endre fordítása. 100 fill.
45. Biró Lajos: A sajtó (Korunk Mozgatói I.) 40 f.
46. Ostwald: Nagy emberek. (Korunk Mozgatói II.) Fogarasi Béla fordítása 40 f.
- 47–48. Schnitzler: Anatol. (Színmű) Biró Lajos és Gömöri Jenő fordítása 60 f.
49. Kaffka Margit: Csonka Regény és Novellák 40 f.
50. Kóbor Tamás: Egyveleg (Elbeszélések) 40 f.
- 51–52. Lenkel Henrik és Szilágyi Géza: Májusi fagy (Színmű) 60 f.
53. Harnack: A szerzetesség (Ideáljal és története) Bencze János fordítása 40 f.
54. Kosztolányi Dezső: Őszi koncert. Kártya. (Magyar Költők III.) 40 f.
55. Strindberg: Számum. Gömöri Jenő fordítása. Hartleben: A Lóri. Bálint Lajos fordítása. Heljermans: Ahasvér. Katona Gábor fordítása (II. K.) 40 f.
- 56–57. Bernstein: Utánam ... (Színmű) Biró Lajos fordítása 60 f.
- 58–59. Marguerite Audoux: Marie Claire. (Regény) Kémeri Erzsébet fordítása 60 f.
60. Révész Béla: A lárvá mögött (Elbeszélések) 40 f.
61. Kunfi Zsigmond: A másik út (Tanulmányok a szociállizmus köréből) 40 f.
- 62–64. Szabó Ervin: A tőke és a munka harca (Korunk Mozgatói III.) 80 f.
65. Somlyó Zoltán: Az átkozott költő (Magyar Költők IV.) (II. K.) 40 f.
- 66–67. Alice Hegán Rice: A bagdadi völgy. Cholnoky Viktor fordítása. 60 f.
68. Wied: Circus mundi (Elbeszélések) Zoltán Vilmos fordítása 40 f.
69. Ritók Emma: Négyen a tűz körül (Elbeszélések) 40 f.

A MODERN KÖNYVTÁR

EDDIG MEGJELENT SZÁMAI

70. Biró Lajos: A császár és más férfiak (Elbeszélések) 40 f.
- 71—73. Méray-Horváth Károly és a magyar politika (Korunk Mozgatói IV.) 80 f.
74. Csáth Géza: Zeneszerző portrék 40 f.
- 75—76. Biró Lajos: Szolgák országa (Regény) 60 f.
77. Nagy Lajos: Az asszony, a szeretője, meg a férje (Novellák) 40 f.
78. Simándy Lajos: Az örök küzdelem (Színmű) 40 f.
- 79—81. Tolstoj: A Kreutzer-sonáta (Regény) Somogyi Ede fordítása 80 f.
- 82—83. Tolstoj: Az élő holttest (Színmű) Pásztor Árpád fordítása 60 f.
84. Schnitzler: Eleven órák. (Két színmű) Harmos Ilona fordítása. 40 f.
- 85—88. Neményi Bertalan: A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás. (Korunk Mozgatói V.) 100 fill.
- 89—90. Anatole France: Epikurosz kertje. Helvéth Géza fordítása 60 f.
- 91—92. Balzac: Álarcos szívelem (Regény) Zoltán Vilmos fordítása 60 f.
93. Hauptmann: Elga (Színmű) Németh Andor fordítása 40 f.
94. Alba Nevis új versei: Egy szerelmes lány könyvéből (Magyar Költők V.) 40 f.
- 95—97. Kosztolányi Dezső: Bolondok (Elbeszélések) 80 f.
- 98—99. Maeterlinck: Aglavaine és Sélysette (Színmű) Bárdos Artur fordítása 60 f.
100. Romain Rolland: Beethoven élete (Nagy Emberek I.) Mikes Lajos ford. 40 f.
-
101. Papini: Válogatott elbeszélései. Zambra Alajos fordítása 40 f.
- 102—103. Strindberg: Pejtások (Színmű) Harmos Ilona fordítása 60 f.
- 104—105. Szilágyi Géza: Könyvek és emberek (Tanulmányok) 60 f.
106. Ostwald: A tudomány. Kelen Ferencz fordítása (Korunk Mozgatói VI.) 40 f.
107. Gellért Oszkár: Gyűjtemény Verseiből (Magyar Költők VI.) 40 f.
- 108—112. Karinthy Frigyes: Így irtok ti. (Major H. és Dezső A. rajzaival) (II. K.) 120 fill.
- 113—115. Capus: A nyílsebzette madár (Színmű) Adorján Andor fordítása 80 f.
- 116—117. Bang: Élet és halál. Telekes Béla fordítása 60 f.
118. Kanizsal Ferencz: Bűntársak (Elbeszélések) 40 f.
- 119—120. Gauguin: Noa-Noa. Majthényi György fordítása 60 f.
121. Courtellne: Boubouroche és négy kis bolondság. Kosztolányi Dezső ford. 40 f.
122. Szemere György: A siralomházban (Színmű) 40 f.
- 123—125. Haraszti Gyula dr.: Arany János (Nagy Emberek II.) 80 f.
126. Csécsy Imre: Az Élet felé (Elbeszélések) 40 f.
127. Reichard Piroška: Az Életen kívül (Magyar Költők VII.) 40 f.
128. Haraszti Gyula dr.: Madách Imre (Nagy Emberek III.) 40 f.
- 129—131. Földes Imre: Nincs tovább! (Színmű) 80 f.
- 132—133. Csáth Géza: Schmith mézeskalácsos. (Elbeszélések) 60 f.
- 134—135. Nansen: Maria (A szerelem könyve) Roboz Andorné fordítása 60 f.